ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕੋਈ ਸੰਜੋਗੀ ਤੇ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪੂਰਬ-ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ-ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਆਧਿਆਇ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

(ੳ) ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ

(ਅ) ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ

(ੳ) ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ

ਪੂਰਬ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

(I) ਵੈਦਿਕ ਕਾਵਿ

(II) ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਵਿ

(III) ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਕਾਵਿ

(IV) ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਨਾਥ ਕਾਵਿ

(V) ਵੈਸ਼ਣਵ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ

(VI) ਲੋਕ-ਕਾਵਿ

(I) ਵੈਦਿਕ ਕਾਵਿ

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ, ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਬਿੰਦੂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਵਿ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

1. *ਸਹਿੰਤਾ-ਰਿਗ, ਯਜੁਰ, ਸਾਮ ਅਤੇ ਅਥਰਵ।*

2. *ਬ੍ਰਾਹਮਣ*-ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ *ਸਹਿੰਤਾ* ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਨੇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਯੱਗਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨਾਲ ਹੈ ।

3. *ਆਰਣਯਕ* ਤੇ *ਉਪਨਿਸ਼ਦ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ* ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਮ ਭਾਗ ਨੂੰ *ਆਰਣਯਕ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਯੱਗ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। *ਆਰਣਯਕ* ਦੇ ਅੰਤਮ ਭਾਗ ਨੂੰ *ਉਪਨਿਸ਼ਦ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। [1]

ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਬੜੀਆਂ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।[2] ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ *ਕੱਠ, ਈਸ਼, ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਰ, ਮੰਡੂਕ* ਅਤੇ *ਮਹਾਂ ਨਰਾਇਣ* ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਪਦਾਤਮਕ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਵਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਹਨ।[3]

ਛਾਂਦਗੌਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ *ਸਾਮਨ* ਅਤੇ *ਉਦਗੀਥ* ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। *ਉਦਗੀਥ* ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- *ਜੋ ਉਚੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਛਾਂਦਗੌਯ* ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ *ਉਦਗੀਥ* ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਰਸਾਂ ਦਾ ਰਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[4] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੀਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਬੀਜ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(II) ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਸਾਹਿਤ

ਮਹਾਂਕਾਵਿਆਂ ਵਿਚ *ਰਾਮਾਇਣ* ਤੇ *ਮਹਾਂਭਾਰਤ* ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 18 ਪੁਰਾਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। 18 ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਂ *ਬ੍ਰਹਤ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼*[5] ਵਿਚ ਇੰਜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ-*ਵਿਸ਼ਣੂ, ਪਦਮ, ਬ੍ਰਹਮ, ਸ਼ਿਵ, ਭਾਗਵਤ, ਨਾਰਦ, ਮਾਰਕੰਡੇਯ, ਅਗਨੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਵੇਵਰਤ, ਲਿੰਗ, ਵਰਾਹ, ਸਕੰਦ, ਵਾਮਨ, ਕੂਰਮ, ਮਤਸਯ, ਗਰੁੜ, ਬ੍ਰਹਮੰਡ* ਅਤੇ *ਭਵਿਖਤ*।

ਬਾਲਮੀਕ ਰਚਿਤ *ਰਾਮਾਇਣ* ਕਾਵਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਇਕ ਉਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਗੀਤਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ *ਲਵ* ਅਤੇ *ਕੁਸ਼* ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।[6]

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਗ੍ਰੰਥ *ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ* ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ 200 ਹਜ਼ਾਰ ਸਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ *ਭਰਤ ਵੰਸ਼* ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ *ਕੌਰਵਾਂ-ਪਾਂਡਵਾਂ* ਵਿਚ ਹੋਏ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ *ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ* ਵਲੋਂ ਉਚਾਰੀ *ਗੀਤਾ* ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। *ਵਿਸ਼ਣੂ ਪੁਰਾਣ* ਵਿਚ *ਵਿਸ਼ਣੂ, ਲੱਛਮੀ* ਅਤੇ *ਪ੍ਰਹਲਾਦ* ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕਥਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। *ਬ੍ਰਹਮ ਵੇਵਰਤ* ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ *ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ* ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ *ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ* ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਤੇ *ਰਾਧਾ* ਆਦਿ ਗੋਪੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕ੍ਰੀੜਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਕਿਰਤਾਂ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ।[7] ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਪੱਖ ਭਾਵੇਂ ਇੰਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਅਗਲੇਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਹਨ।

(III) ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਕਾਵਿ

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਪਿਰਤ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬੋਧ ਭਿਖਸ਼ਣੀਆਂ ਵਲੋਂ ਗਾਏ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ *ਥੇਰੀ ਗਾਥਾ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰੂਪ ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਉ ਨਾਲ ਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਗੀਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ।[8] ਬੋਧੀ ਕਵੀ *ਅਸ਼ਵਘੋਸ਼* ਦੀ *ਗੰਦੀ ਸਤੋਤਰ* ਨਾਮਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।[9]

ਜੈਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਅੰਗ ਹਨ :

1. *ਆਚਾਰ ਅੰਗ*
2. *ਸੂਤਰ ਕ੍ਰਿਤ ਅੰਗ*
3. *ਸਥਾਨ ਅੰਗ*
4. *ਸਮ ਵਯਾ ਅੰਗ*
5. *ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਗਿਆਪਤੀ*
6. *ਗਿਆਤ ਧਰਮ ਕਥਾ*
7. *ਉਪਾਸਕ ਦਸ਼ਾ*
8. *ਅੰਤ ਕ੍ਰਿਦਸ਼ਾ*
9. *ਅਨੁਤਰਪਪਤਿਕ ਦਸ਼ਾ*
10. *ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਆਕਰਿਨਨਿ*
11. *ਵਿਆਪਕ ਸੂਤਰਮ*
12. *ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਵਾਦ*

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 12 ਉਪ ਅੰਗ, 10 ਪ੍ਰਕੀਰਣ, 6 ਛੇਦ ਸੂਤਰ 4 ਮੂਲ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਨੰਦ ਸੂਤਰ ਮਹੱਤਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ।[10]

ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਕੁਝ ਉਤਮ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। *ਮਹਾਂਵੀਰ* ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ *ਉਦਾਸੱਗਹਰ ਸਤੋਤਰ* ਉਲੇਖ ਯੋਗ ਹੈ।[11]

(IV) ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਨਾਥ ਬਾਣੀ

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ *ਮਹਾਂਯਾਨ* ਸ਼ਾਖਾ ਤੰਤਰ ਮੰਤਰ ਦੀਆਂ ਪੱਧਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਅਠਵੀਂ-ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ *ਵਜਰਯਾਨ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ *ਵਜਰਯਾਨ* ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ *ਸਿੱਧ* ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। *ਸਿੱਧ* ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ *ਦੋਹੇ, ਪਦੇ* ਅਤੇ *ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ* ਆਦਿ ਛੰਦ-ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ *ਚਰਯਾਪਦ, ਸਰਹਪਦ, ਲੁਈਪਦ, ਕਣਹਪਦ* ਆਦਿ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਪਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। *ਸਿੱਧ* ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕ ਬੋਲੀ *ਅਪਭਰੰਸ਼* ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਾਵਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਾਥ ਬਾਣੀ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ *ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾ, ਸਿੱਧ ਸੰਪਰਦਾ* ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਥ ਮੱਤ ਦੀਆਂ *ਮਛੰਦਰਨਾਥੀ* ਅਤੇ *ਗੋਰਖਨਾਥੀ* ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ। *ਗੋਰਖਨਾਥੀ* ਮੱਤ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜੋਗ ਮੱਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : [12]

1. *ਸਬਦੀ*
2. *ਪਦ*
3. *ਸਿਖਯਾ ਦਰਸ਼ਨ*
4. *ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ*
5. *ਨਰਵੈ ਬੋਧ*
6. *ਆਤਮ ਬੋਧ*
7. *ਅਭੈ ਮਾਤਰਾ ਯੋਗ*
8. *ਪੰਚਮ ਥਿਤੀ*
9. *ਸਪਤਵਾਰ*
10. *ਮਛੰਦਰ-ਗੋਰਖ ਬੋਧ*
11. *ਰੋਮਾਵਲੀ*
12. *ਗਿਆਨ ਤਿਲ*
13. *ਗਿਆਨ ਚਾਲੀਹਾ*
14. *ਪੰਚ ਮਾਤਰਾ*

ਨਾਥ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ *ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ*[13] ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੱਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਪਧਤੀ ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਹੈ। *ਮਛੰਦਰ ਗੋਰਖ ਬੋਧ* ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ *ਗੋਰਖ ਬੋਧ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ *ਗੋਸਟਿ* ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ *ਸਪਤਾਵਰ* ਅਤੇ *ਆਰਤੀ* ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਛੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਥਾਂ ਨੂੰ *ਦੋਹਾ* ਅਤੇ *ਚੌਪਈ* ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਪਿਆਰੇ ਛੰਦ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਵੈਸ਼ਣਵ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ

ਵੈਸ਼ਣਵ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਵੇਂ *ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ* ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ *ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ* ਦੇ ਬੜੀ ਨੇੜੇ ਢੁਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਧਾਰਾ ਕੁਝ ਕੁ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨਾਲ *ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ* ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਖਰ *ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ* ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਨਾਉਂ *ਏਕਾਂਤਕ ਧਰਮ* ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ *ਨਾਰਯਾਇਣ, ਪ੍ਰਾਂਚਰਾਤ੍ਰ, ਵਾਸਦੇਵ, ਵੈਸ਼ਣਵ ਸਾਤਵਤ, ਭਾਗਵਤ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ* ਆਦਿ ਨਾਉਂ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ *ਭਾਗਵਤ* ਅਤੇ *ਵੈਸ਼ਣਵ* ਦੋ ਨਾਉਂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਏ ਹਨ। [14]

ਵੈਸ਼ਣਵ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਯਗ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਣਵ ਕਾਵਿ ਵਿਚ *ਸਪਤਪਦੀਆਂ* ਅਤੇ *ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ* ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।[15] ਵੈਸ਼ਣਵ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ *ਜੈ ਦੇਵ* ਦਾ *ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ* ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ *ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ* ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ *ਅਸ਼ਟਪਦੀ* ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। [16]

ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਨੇ ਹੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਿਖੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ *ਰਾਮਾਨੰਦ (1366-1467 ਈ.)* ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। *ਰਾਮਾਨੰਦ* ਦੱਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਸ਼ਣਵ ਸੰਤ *ਰਾਮਾਨੁਜ* ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ *ਨਿਰਗੁਣ-ਵਾਦੀ* ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। *ਰਾਮਾਨੰਦ* ਦੇ ਕਈ ਚੇਲੇ ਸਨ। *ਅਨੰਤਾਨੰਦ, ਸੁਰਸੁਨੰਦ, ਸੁਖਾ ਨੰਦ, ਨਰਹਰਿਆ ਨੰਦ, ਯੋਗਾਨੰਦ, ਗਾਲਵਾ ਨੰਦ, ਧਨੇਸ਼ਵਰ, ਪੀਪਾ ਜੀ, ਸੈਣ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ* ਆਦਿ।[17] ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ *ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ* ਅਤੇ *ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ* ਜੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ *ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ* ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ *ਨਾਮਦੇਵ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਜੈ ਦੇਵ* ਆਦਿ ਵੀ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ *ਭਗਤ ਕਬੀਰ* ਨੂੰ ਹੀ ਆਦਿ ਸੰਤ ਕਿਹਾ ਹੈ।[18] ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤ ਕਵੀ *ਭਗਤ ਕਬੀਰ* ਹੀ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ *ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ* ਦੱਖਣ ਦੇ ਅਤੇ *ਕਬੀਰ ਜੀ* ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ *ਜੈ ਦੇਵ* ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ *ਭਗਤ ਕਬੀਰ* ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ *ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਪੀਪਾ, ਸੈਣ, ਧੰਨਾ, ਭੀਖਣ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਸੂਰਦਾਸ* ਆਦਿ ਨੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। *ਕਬੀਰ ਜੀ* ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ *ਜੈਦੇਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਨਾਮਦੇਵ, ਸਧਨਾ, ਬੇਣੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ* ਆਦਿ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।

ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਲੋਕ ਬੋਲੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰੋਹਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਨਮਾਨਿਤ ਭਾਸ਼ਾ *ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ* ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ *.ਫ਼ਾਰਸੀ* ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ। ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਖੇਤਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਸਾਧਾ ਸੰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ *ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ* ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। *ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ* ਦੇ *ਨਾਮ ਦੇਵ, ਬੰਗਾਲ* ਦੇ *ਜੈ ਦੇਵ, ਯੂ.ਪੀ.* ਦੇ *ਕਬੀਰ* ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸੀ।

ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ

ਇਹ ਭਗਤ ਕਵੀ ਚਿੰਤਕ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ ਤੇ ਕਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤਾਤਪਰਜ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਜਾਪਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗਿਆਂ ਵਾਂਗ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੀ ਅਪਨਾਏ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। *ਭਗਤ ਕਬੀਰ* ਨੇ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ *ਬਾਵਨ-ਅਖਰੀ*[19], *ਥਿਤੀ*[20], *ਸਤ ਵਾਰ* ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। *ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ* ਨੇ *ਸਲੋਕ*[21] ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਮੁੱਖ ਛੰਦ *ਦੋਹਾ* ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰਚੇ *ਆਰਤੀ* ਦੇ ਕੁਝ ਪਦੇ ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ *ਆਰਤੀ* ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਰਲੇਖ ਨਹੀਂ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ *ਆਰਤੀ* ਹੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿੱਚ *ਭਗਤ ਕਬੀਰ*[22], *ਰਵਿਦਾਸ, ਸੈਣ* ਅਤੇ *ਭਗਤ ਧੰਨਾ*[23] ਜੀ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਪਦੇ ਉਪਲਭਦ ਹਨ। *ਆਰਤੀ* ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ *ਨਾਥਬਾਣੀ* ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।[24] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ *ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ* ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਕਾਵਿ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਅਤੇ *ਨਾਥਬਾਣੀ* ਵਾਲੇ ਹੀ ਪਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

(VI) ਲੋਕ ਕਾਵਿ

ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਰਖ ਅਤੇ ਸੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੱਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ *ਆਪੇ* ਜਾਂ *ਨਿਜਤਵ* ਨੂੰ ਲੋਕ-ਮਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੁਰ ਕਰ ਕੇ *ਪਰ* (ਲੋਕ) ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ, ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੀਜੇ ਜਾਤੀ ਇਸ

ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਨ ਇੱਛਤ ਵਾਧੇ ਘਾਟੇ ਕਰ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੀੜੀਓ ਪੀੜੀ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[25]

ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਪੁਤਰ-ਜਨਮ, ਯਗ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ *ਗਾਥਾ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। *ਰਿਗ ਵੇਦ* ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤ *ਰੈਮੀ, ਨਾਮਸੰਸੀ* ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। *ਮਹਾਂਭਾਰਤ* ਵਿੱਚ *ਦੁਸ਼ਯੰਤ* ਦੇ ਪੁੱਤਰ *ਭਰਤ* ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਨੇਕ *ਗਾਥਾਵਾਂ* ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। [26]

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਯਗ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੱਕੀ ਪੀਹਣ, ਧਾਨ ਕੁੱਟਣ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. *ਸੰਸਕਾਰਕ ਲੋਕ ਕਾਵਿ*
2. *ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕ ਕਾਵਿ*
3. *ਮਨੋਰੰਜਕ ਲੋਕ ਕਾਵਿ*

ਸੰਸਕਾਰਕ ਲੋਕ ਕਾਵਿ

ਇਹ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਤੱਤ ਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਸਜੀਵ ਹਨ। ਇਹ ਗੀਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ : ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਲਾੜੇ ਦੇ ਘੋੜੀ ਚੜਨ ਸਮੇਂ ਘੋੜੀਆਂ, ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਲਾੜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੁਹਾਗ, ਫੇਰਿਆਂ ਸਮੇਂ ਲਾਵਾਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਕੀਰਨੇ ਵੈਣ ਆਦਿ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਗਲ ਅਤੇ ਸੋਹਲੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਹਨ।

ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕ ਗੀਤ

ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਮੇਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ, ਆਰਤੀ, ਉਸਤਤੀ ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਮਨੋਰੰਜਕ ਲੋਕ ਗੀਤ

ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਢੋਲਾ, ਮਾਹੀਆ, ਬੋਲੀਆਂ, ਜਿੰਦੂਆ, ਬਿਰਹੜੇ, ਹੂਕਾਂ, ਕਰਹਲੇ, ਮਾਝਾਂ, ਮਿਠੜੇ ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

ਸ਼ੈਲੀ

ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਕੇਤਕ ਜਾਂ ਸੁਝਾਉ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਿਆਰ ਤੇ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਤੁੱਕਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣੀਕਰਣ ਦਾ ਗੁਣ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਢੋਲਾ, ਜਿੰਦੂਆ, ਮਾਹੀਆ ਆਦਿ ਸੰਬੋਧਨਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਲੋਕ ਗੀਤ ਇਕਾਗਰ ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ *ਸ਼ਬਦ, ਸੁਰ* ਅਤੇ *ਤਾਲ* ਦਾ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁੱਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾ ਕੇ ਹੀ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਗੀਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਧੁਨ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ (ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ)

(ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੋਵੇਂ ਨਾਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।) ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ *ਗੁਰਬਾਣੀ* ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ

ਇਹ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ *ਗੁਰਬਾਣੀ* ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ 32 ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਓਅੰਕਾਰ, ਆਰਤੀ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਅਨੰਦ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਅੰਜਲੀਆਂ, ਸੋਦਰ, ਸੋਪੁਰਖ, ਸੋਹਿਲਾ, ਸੁਚਜੀ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਸੁਖਮਨੀ, ਕੁਚਜੀ, ਕਰਹਲੇ, ਗਾਥਾ, ਗੁਣਵੰਤੀ, ਘੋੜੀਆਂ, ਛੰਤ, ਜਪੁ, ਦਿਨ ਰੈਣ, ਪਹਿਰੇ, ਪਟੀ, ਪਦੇ, ਫੁਨਹੇ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਬਾਰਹਮਾਹ, ਬਿਰਹੜੇ, ਮੰਗਲ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ, ਰੁਤੀ, ਵਾਰ, ਵਾਰ ਸਤ (ਸਤਵਾਰਾ) ਅਤੇ ਸਲੋਕ ।

ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ *ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ ਪੰਚ ਪਦੇ, ਛਿਪਦੇ, ਇਕ ਤੁਕੇ, ਦੁਤੁਕੇ, ਤਿਤੁਕੇ* ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ* ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ *ਪਦੇ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਛੰਤ, ਸਲੋਕਾਂ* ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਜਪੁ, ਪਹਰੇ, ਪੱਟੀ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਆਰਤੀ, ਸੁਚਜੀ, ਕੁਚਜੀ, ਥਿਤੀ, ਓਅੰਕਾਰ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਸੋਲਹੇ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਦੇ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਪਟੀ, ਥਿਤੀ, ਓਅੰਕਾਰ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਅਤੇ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ।

ਪਦਿਆਂ ਅਤੇ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ *ਵੈਸ਼ਣਵ ਸਾਹਿਤ* ਅਤੇ *ਸਿਧ ਸਾਹਿਤ* ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। *ਵੈਸ਼ਣਵ ਸਾਹਿਤ* ਵਿੱਚ *ਸਪਤਪਦੀਆਂ* ਅਤੇ *ਅਸਟਪਦੀਆਂ* ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। *ਜੈ ਦੇਵ* ਨੇ *ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ* ਵਿੱਚ *ਅਸਟਪਦੀ* ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।[27] *ਸਿੱਧਾਂ* ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ *ਚਰਯਾਪਦ, ਸਰਹਪਾਦ, ਭੁਸਕਪਾਦ, ਲੁਈਪਾਦ, ਕਣਕਪਾਦ* ਆਦਿ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।[28]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ *ਆਰਤੀ, ਥਿਤੀ* ਅਤੇ *ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ* ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਪੂਰਵ ਵਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ *ਆਰਤੀ*[29] *ਪੰਦਰਹ ਥਿਤੀ*[30] ਅਤੇ *ਗੋਰਖ ਮਛੰਦਰ ਬੋਧ* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਲਗਦੇ ਹਨ। *ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ* ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਤਾਂ ਸਿਧਾਂ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[31]

ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ *ਸ਼ਟ ਰਿਤੁ* ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਕਵੀ *ਵਿਜੇ ਚੰਦ ਸਰਿ (1200 ਈ.)* ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਰੰਭਕ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ।[32] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ *ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ (ਦੇਹਾਂਤ 1540 ਈ.)* ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਬਾਰਹਮਾਹ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।[33]

ਪੱਟੀ ਅਤੇ *ਓਅੰਕਾਰ* ਦੋਹਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਰਣਮਾਲਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਨਾਈ ਹੈ।

ਵਰਣਮਾਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ *ਚਤ੍ਰੀਸੀ, ਅਕਸ਼ਰੀ* ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ *ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ* ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ *ਪੱਟੀ* ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿੱਚ *ਐਲਫਾਬੇਟ ਪੋਇਮ* ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ *ਸੀਹਰਫੀ* ਨਾਮ ਹੇਠ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।[34]

ਸਲੋਕ

ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ 258 ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। *ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ* ਅਨੁਸਾਰ ਸਲੋਕ ਦਾ ਸ਼ਬਦਿਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਸੰਸਾ, ਉਸਤਤੀ ਆਦਿ ਹੈ।[35] ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੜੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨੀਤੀ ਤੇ ਆਹਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। *ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ* ਦੇ ਤਿੰਨ *ਸ਼ਤਕ* ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ।[36]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਪਣਾਏ *ਪਹਰੇ, ਛੰਤ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਸੁਚਜੀ, ਕੁਚਜੀ ਅਤੇ ਸੋਹਿਲਾ* ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ।

ਪਹਰੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਿਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਛੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। *ਸੁਚਜੀ, ਕੁਚਜੀ* ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਔਗੁਣ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸੋਹਿਲੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ *ਸੋਹਿਲਾ* ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ *ਸੁਤਿਕ-ਗ੍ਰਹਿ* ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ *ਸੁਇਹਰ* ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ।[37]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ *ਵਾਰ* ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। *ਵਾਰ* ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪਹਿਲਾਂ ਢਾਡੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਵਾਰਾਂ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਦਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਾਰਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1. *ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ ਤਥਾ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ 1*
   ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ
   ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਵਣੀ॥[38]

2. *ਆਸਾ ਮਹਲਾ 1*
   ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲ ਸਲੋਕ ਭੀ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ਲਿਖੇ
   ਟੁੰਡੇ ਅਸ ਰਾਜੇ ਕੀ ਧੁਨੀ॥[39]

3. *ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ 1*
   ਰਾਣੇ ਕੈਲਾਸ ਤਥਾ ਮਾਲਦੇ ਕੀ ਧੁਨੀ॥[40]

ਜਪੁ

ਜਪੁਜੀ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਲੋਕ[41] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਰਚਿਤ *ਸੁਖਮਨੀ*[42] ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਲੋਕ *ਪਵਨ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤ ਮਹਤ* ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ (ਮਹਲਾ *2*) ਹੇਠ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[43]

ਇਸ ਦੀ ਸਤਾਈਵੀਂ ਪਉੜੀ *ਸੋਦਰ* ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (ਮਹਲਾ *1*) ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। [44]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ *ਗਉੜੀ, ਮਾਝ* ਅਤੇ *ਆਸਾ* ਰਾਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ ਨਵਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੀਨਤਾ ਆ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ *ਸਲੋਕ* ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਬਣਤਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਲੀ ਹੀ ਰੱਖੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤੇ ਗਏ *ਪਦੇ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਛੰਤ, ਸਲੋਕ, ਵਾਰਾਂ, ਪਟੀ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ* ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਕਾਵਿ ਰੂਪ *ਵਾਰ ਸਤ* ਅਤੇ *ਅਨੰਦ* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਾਗ *ਗੂਜਰੀ, ਸੂਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ* ਅਤੇ *ਮਾਰੂ* ਰਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਗ *ਗੂਜਰੀ* ਅਤੇ ਰਾਗ *ਰਾਮਕਲੀ* ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਪੁਰਾਤਨ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ :

1. *ਗੂਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 3*
   ਸਿਕੰਦਰ ਬਿਰਾਹਿਮ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨੀ॥[45]

2. *ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 3*
   ਜੋਧੇ ਵੀਰੇ ਪੂਰਬਾਣੀ ਕੀ ਧੁਨੀ॥[46]

ਵਾਰ ਸਤ (ਸਪਤਵਾਰ ਜਾਂ ਸਤਵਾਰਾ) ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਵਾਰ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਇੱਕ ਸਤਵਾਰੇ ਦੀ ਵੰਨਗੀ *ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ* ਨੇ ਦਿਤੀ ਹੈ।[47] ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ *ਗੋਰਖ ਨਾਥ*[48] ਨੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ *ਭਗਤ ਕਬੀਰ*[49] ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਤਵਾਰਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਰਚੇ ਸਤਵਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਗ *ਗਉੜੀ* ਅਧੀਨ ਹੀ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ *ਅਨੰਦ* ਨਾਮਕ ਬਾਣੀ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਛੰਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨਾਲ ਪਉੜੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਉ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ *ਪਦੇ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਛੰਤ, ਸਲੋਕ, ਪਹਰੇ* ਅਤੇ *ਵਾਰਾਂ* ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਾਰਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 22 ਵਾਰਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਲੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅੱਠ ਵਾਰਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ *ਸਿਰੀ, ਗਉੜੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਬਿਲਾਵਲ, ਸਾਰੰਗ* ਅਤੇ *ਕਾਨੜਾ* ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਗ *ਵਡਹੰਸ* ਅਤੇ *ਸਾਰੰਗ* ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਕ ਧੁਨੀਆਂ ਉਪਰ ਅਧਾਰਤ ਹਨ :

1. *ਵਡਹੰਸ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 4*
   ਲਲਾ ਬਹਿਲੀਮਾ ਕੀ ਧੁਨਿ॥[50]

2. *ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 4*
   ਰਾਇ ਮਹਮੇ ਹਸਨੇ ਕੀ ਧੁਨਿ॥[51]

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ *ਵਣਜਾਰਾ, ਕਰਹਲੇ* ਅਤੇ *ਘੋੜੀਆਂ* ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਵਣਜਾਰਾ ਨਾਮਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ *ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤਰਾ* ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 'ਪਹਿਰਿਆਂ' ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਕਰਹਲੇ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਬਾਰੇ *ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ* ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ *ਕਰਹਲਾ* ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੰਧੀ *ਕਰਹ* ਅਰਥਾਤ *ਊਠ* ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਊਠ ਜਾਂ ਊਠਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕਾਫਲੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।[52] *ਸ਼ਬਦਾਰਥ* ਵਿੱਚ *ਕਰਹਲੇ* ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਊਠਾਂ ਵਾਲੇ ਊਠਾਂ ਤੇ ਮਾਲ ਲੱਦ ਕੇ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ।[53] ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਘੋੜੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਾੜੇ ਦੇ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਗੀਤ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।[54]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ *ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਛੰਤ, ਸਲੋਕ, ਪਹਿਰੇ, ਸੋਹਿਲੇ* ਅਤੇ *ਵਾਰ* ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ। *ਗਉੜੀ, ਗੂਜਰੀ, ਜੈਤਸਿਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ* ਅਤੇ *ਬਸੰਤ* ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਗ *ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ* ਨਿਵੇਕਲੀ ਧੁਨੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ *ਰਾਇ ਕਮਾਲ* ਦੀ *ਮੌਜਦੀ ਕੀ ਵਾਰ ਧੁਨੀ*[55] ਉਪਰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ *ਦੇਵਨਾਗਰੀ* ਵਰਣਮਾਲਾ ਤੇ ਆਧਾਰਤ *ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ*[56] ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ *ਭਗਤ ਕਬੀਰ*[57] ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਤੇ ਅਧਾਰਤ *ਪਟੀ* ਅਤੇ *ਓਅੰਕਾਰ* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪ *ਥਿਤੀ* ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ *ਬਿਲਾਵਲ* ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਲਈ *ਗਉੜੀ ਰਾਗ*[58] ਉਪਯੁਕਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। *ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ* ਨੇ ਵੀ *ਥਿਤੀ* ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੱਖੀ ਹੈ।[59]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ *ਬਾਰਹਮਾਹਾ* ਅਤੇ *ਰੁਤੀ* ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ *ਤੁਖਾਰੀ* ਰਾਗ ਵਿੱਚ *ਬਾਰਹਮਾਹ* ਰਚਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ *ਬਾਰਹਮਾਹ* ਲਈ *ਮਾਝ* ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰੁਤੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਇਹ *ਸ਼ਟ ਰੁਤ* ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।[60] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਕਵੀ *ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ* ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।[61]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ *ਸੁਚਜੀ* ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ *ਗੁਣਵੰਤੀ* ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਪਨਾਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—ਦਿਨ *ਰੈਣ, ਬਿਰਹੜੇ, ਅੰਜਲੀਆ, ਗਾਥਾ, ਫੁਨਹੇ, ਚਉਬੋਲੇ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ* ਅਤੇ *ਸੁਖਮਨੀ।*

ਦਿਨ ਰੈਣ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।

ਬਿਰਹੜੇ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਗੀਤ ਹਨ।

ਅੰਜਲੀਆਂ ਬਾਰੇ *ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ* ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਦਾਹ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰੇਤ ਨੂੰ (ਤਿਲ ਆਦਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੂਲੀ) ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[62] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ *ਅੰਜਲੀਆਂ* ਇਸੇ ਲੋਕ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

ਗਾਥਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ, ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਗਾਥਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਸਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, *ਗਾਥਾ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੀ ਉਹ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।' ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਾਥਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।*[63]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ *ਗਾਥਾ* ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਦੇ ਜਸ ਦੀ ਕਥਾ ਗੁੰਥਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਫੁਨਹੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮੰਗਲ ਗੀਤ ਗਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[64] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਚਉਬੋਲੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।[65] *ਮੁੰਦਾਵਣੀ* ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਵਿੱਚ *ਪਹੇਲੀ* ਜਾਂ *ਬੁਝਾਰਤ* ਕਿਹਾ ਹੈ।[66] *ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ* ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਦਾ ਅਰਥ *ਮੁਹਰ* ਕਰਦੇ ਹਨ।[67] ਪਰ *ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਮੁੰਦਾਵਣੀ* ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—*ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਇੱਕ ਗੀਤ ਹੈ ਜੋ ਧਨੀ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜੰਞ ਦੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਥਾਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਸਮੇਂ ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਥਾਲੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।*[68] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਅਪਨਾਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਬਾਣੀ *ਸੁਖਮਨੀ* ਹੈ। *ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ* ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ।[69]

ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ *ਸੁਖਮਨਾ* ਰੀਤੀ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ।[70] ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ 24 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿੱਚ 8-8 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ 10-10 ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਸ਼ੇ, ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। *ਬਾਵਨ ਆਖਰੀ, ਪਟੀ, ਸਲੋਕ, ਥਿਤੀ, ਬਾਰਹਮਾਹ, ਰੁਤੀ, ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ* ਆਦਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਨ।

(ਅ) ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ

ਸਨਾਤਨੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ

ਰਾਗ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗੀਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ *ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ* ਅਤੇ *ਨਰਿਤ* ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਨਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[71] ਇਸ ਲਈ ਗਾਇਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਰਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। *ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਿਜਾਤ* ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੰਨੋਰੰਜਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਰਾਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[72]

ਪੂਰਬ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ

ਰਾਗ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਦੋਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਗੀਤ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ *ਸ਼ੰਕਰ ਭਗਵਾਨ* ਨੇ ਕੀਤੀ। *ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ* ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, *'ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਰਾਗ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ। ਸ਼ੰਕਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਮੂੰਹਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਰਾਗ ਅਤੇ ਛੇਵਾਂ ਰਾਗ ਪਾਰਬਤੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ।'*[73] ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੋਈ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਲੰਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਿਆ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਆਤਾ ਵੇਲੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।[74] ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ *ਉਦਾਤ, ਅਨੁਦਾਤ* ਅਤੇ *ਸਵਰਿਤ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਥੇ ਰਾਗ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਿਵਰਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।[75] ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗ੍ਰੰਥ ਭਰਤ ਦਾ *ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰ* ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਸੰਬੰਧੀ *ਸ਼ਰੁਤੀ, ਸ਼ੜਜ ਗਰਾਮ, ਮਧਮਗਰਾਮ* ਅਤੇ *18 ਜਾਤੀਆਂ* ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਰਾਗ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਉਲੇਖ ਇੱਥੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਗ ਗਾਇਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।[76] ਪਰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। *ਅਚਾਰਿਆ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ* ਨੇ *ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰ* ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਰਹਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਗ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।[77]

ਰਾਗ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਤੰਗ ਰਚਿਤ *ਬ੍ਰਿਹਦੇਸ਼ੀ* ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : *ਸ਼ੁਧ ਸ਼ਾਡਵ, ਸ਼ੁਧ ਸਾਧਾਰਿਤ, ਸ਼ੁਧ ਕੈਸ਼ਿਕ ਮਧਿਅਮ, ਸ਼ੁੱਧ ਕੈਸ਼ਿਕ ਭਿੰਨ ਸ਼ਡਜ਼, ਭਿੰਨ ਪੰਚਮ, ਭਿੰਨ ਕੈਸ਼ਿਕ ਮਾਧਿਅਮ, ਭਿੰਨਤਾਨ, ਗੌਡ ਪੰਚਮ, ਗੌਡ ਕੈਸ਼ਿਕ, ਗੌਡ ਕੈਸ਼ਿਕ ਮਾਧਿਅਮ, ਟੱਕ, ਸੋਵੀਰਕ, ਮਾਲਵ ਪੰਚਮ, ਬੇਭਰ ਸ਼ਾਡਵ ਵੋੱਟ, ਭਿੰਦਲੋਕ, ਟੱਕ ਕੋਸ਼ਿਕ, ਮਾਲਵਕੋਸ਼ਿਕ, ਨਰਤ, ਸ਼ਕ, ਕਕੁਭ ਮੰਮਾਣ ਪੰਚਮ, ਰੂਪ ਸਾਧਾਰਤ, ਗਾਂਧਾਰ ਪੰਚਮ, ਪੰਚਮ ਸ਼ਾਡਵ, ਰੇਵ ਗੁਪਤ, ਟੱਕ ਸੋਂਧਵ।*[78]

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ *ਸੰਗੀਤ ਮਕਰੰਦ* ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। *ਨਾਰਦ* ਰਚਿਤ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 93 ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

(ੳ) ਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ : ਪੁਰਖ ਰਾਗ, ਇਸਤਰੀ ਰਾਗ, ਨਪੁੰਸਕ ਰਾਗ

(ਅ) ਕੰਪਨ ਅਨੁਸਾਰ : ਪੂਰਨ ਕੰਪਨ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਨੂੰ 'ਮੁਕਤਾਂਗ' ਕੰਪਿਤ, ਘੱਟ ਕੰਪਨ ਵਾਲੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਅਰਧ-ਕੰਪਿਤ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੰਪਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦਿੱਸਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਪ ਵਿਹੀਨ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

(ੲ) ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ : ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ *ਸੰਪੂਰਣ, ਸ਼ਾਡਵ ਤੇ ਔਡਵ*

(ਸ) ਚੌਥੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।[79]

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ *ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ* ਰਚਿਆ ਗਿਆ। *ਸ਼ਾਰੰਗ ਦੇਵ* ਦਾ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰੰਗਦੇਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 14 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਉਥੇ ਸੰਗੀਤ ਉਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ *ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ* ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਕਈ ਨਵੇਂ ਰਾਗ, ਨਵੇਂ ਸਾਜ਼ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ।[80] ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਅਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕਰਾਂਗੇ।

ਲੋਕ ਰਾਗ

ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਗ ਦੀ ਚੋਣ ਫਿਰ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਨੂੰ ਗਾ ਕੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਲੋਕ ਗੀਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਕੋਈ ਰਾਗ ਵਰਗੀ ਧੁਨ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਰਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਜੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਧੁਨਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬੱਧ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਪਧਤੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਸੰਗੀਤ ਪਧਤੀ ਨੂੰ *ਗੰਧਰਬ* ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਨੂੰ *ਗਾਨ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। *ਗੰਧਰਬ* ਪਧਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ *ਮਾਰਗੀ ਸੰਗੀਤ* ਅਤੇ *ਗਾਨ* ਪਧਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੇਸੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।

ਗੰਧਰਬ ਅਰਥਾਤ *ਮਾਰਗੀ* ਸੰਗੀਤ ਪਧਤੀ ਉਪਰ ਕਠੋਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਕਠੋਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। *ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਿਜਾਤ* ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ *ਮਾਰਗੀ* ਸੰਗੀਤ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ *ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ* ਨੇ *ਭਰਤ* ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਤੇ *ਭਰਤ* ਨੇ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੰਧਰਬਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ।[81]

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਕ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ *ਭੁਪਾਲੀ, ਜੌਨਪੁਰੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਅਹੀਰ, ਪਹਾੜੀ, ਮਾਂਡ, ਆਸਾ, ਗਉੜੀ, ਮਾਝ, ਸਿੰਧੜਾ, ਕਾਨੜਾ, ਤਿਲੰਗ, ਬੈਰਾੜੀ, ਟੋਡੀ, ਗੌਂਡ ਆਦਿ।*

ਉਪਰੋਕਤ ਰਾਗ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਵ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਡਤ ਓਅੰਕਾਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, *"ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਜੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਕ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।"*[82]

ਲੋਕ ਰਾਗ ਪਧਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਾਗ ਪਧਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ

ਪਦਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੋਧੀ ਸਿੱਧਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਗੌੜ

2. ਮਾਰੂ

3. *ਗੂਜਰੀ*

4. *ਪਟਮੰਜਰੀ*

5. *ਦੇਵਕਾਰੀ*

6. *ਦੇਸਾਖ*

7. *ਭੈਰਵੀ*

8. *ਕਾਮੋਂਦ*

9. *ਧਨਾਸਰੀ*

10. *ਰਾਮਕਲੀ*

11. *ਵਰਾਟੀ*

12. *ਸਿਵਾਰ (ਆਸਾਵਰੀ)*

13. *ਵਰਾਂਦੀ*

14. *ਮਲਾਦੀ*

15. *ਮਾਲਸ੍ਰੀ*

16. *ਮਲਾਸੀ ਗੌਂਡ*

17. *ਬੰਗਾਲਾ*

18. *ਰਾਗਿਨੀ ਵੇਦ*[83]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ *ਜੈ ਦੇਵ* ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ *ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ* ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਭੈਰਵੀ, ਗੂਜਰੀ, ਦੇਸਾਖ, ਰਾਮਕਲੀ, ਵਰਾੜੀ। ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ *ਗੌੜ* ਅਤੇ *ਮਾਲਸੀ ਗੌਂਡ* ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਅਤੇ *ਜੈ ਦੇਵ* ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ *ਮਾਲਵ ਗੌੜ* ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ *ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ* ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਰਾਗ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਬਸੰਤ, ਕਰਣਾਟ, ਦੇਸੀ, ਬਰਾੜੀ, ਗੁਣਕਲੀ, ਮਾਲਵ, ਵਿਭਾਸ।

ਜੈਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ *ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ* ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ *ਸੂਹੀ* ਅਤੇ *ਆਸਾ* ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਈ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਦ-ਰੂਪ ਅਤੇ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋਣਾ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਦਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਇਨਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ ਕਿ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਛੂਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਗਤ *ਨਾਮਦੇਵ* ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਹੈ। ਭਗਤ *ਨਾਮਦੇਵ* ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਰਚਨਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਉਹ *ਅਠਾਰਾਂ* ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੈ।

ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੂਜਰੀ, ਸੋਰਠ, ਧਨਾਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਤਿਲੰਗ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੌੜ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਲੀ ਗੌੜਾ, ਮਾਰੂ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ, ਕਾਨੜਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ।

ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੇ *ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ* ਨੇ ਤਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ *ਸਿਰੀ, ਗੂਜਰੀ ਅਤੇ ਧਨਾਸਰੀ* ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਏ *ਭਗਤ ਸਧਨਾ* ਦਾ ਇਕ ਪਦ ਰਾਗ *ਬਿਲਾਵਲ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। *ਭਗਤ ਬੇਣੀ* ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਲਈ *ਸਿਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ* ਤੇ *ਪ੍ਰਭਾਤੀ* ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। *ਰਾਮਾਂ ਨੰਦ* ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਪਦਾ ਰਾਗ *ਬਸੰਤ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਦਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿਹੜੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ ਲਗਭਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮਕਾਲੀਨ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰੀ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੂਜਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੌਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹਨ-*ਸਿਰੀ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੂਜਰੀ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਿਰੀ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੌਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ ਮਲਾਰ।*

ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਅਤੇ *ਸੈਣ ਜੀ* ਨੇ *ਧਨਾਸਰੀ* ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ *ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ* ਨੇ *ਧਨਾਸਰੀ* ਦੇ ਨਾਲ *ਆਸਾ* ਰਾਗ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। *ਭਗਤ ਭੀਖਣ* ਨੇ *ਸੋਰਿਠ* ਰਾਗ ਅਤੇ *ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ* ਨੇ *ਸਾਰੰਗ* ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੁਲ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ 19 ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। 19 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। *ਸਿਰੀ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੂਜਰੀ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ* ਅਤੇ *ਪ੍ਰਭਾਤੀ* ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ *ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ* ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। *ਮਲਾਰ* ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਗਤ *ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ* ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਬਕਾਲੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਈ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਅਪਨਾਏ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੀ 12 ਰਾਗ, *ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਗੋਂਡ, ਨਟ ਨਰਾਇਣ, ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਕੇਦਾਰਾ, ਕਾਨੜਾ ਤੇ ਕਲਿਆਣ* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਬਾਣੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ *ਬਿਹਾਗੜਾ, ਗੋਂਡ* ਅਤੇ *ਕੇਦਾਰਾ* ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਗਤ *ਕਬੀਰ ਜੀ* ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ *ਟੋਡੀ* ਅਤੇ *ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ* ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ *ਨਾਮਦੇਵ* ਨੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ *ਮਾਝ, ਵਡਹੰਸ* ਅਤੇ *ਤੁਖਾਰੀ* ਨਵੇਂ ਰਾਗ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੇਵਲ *62 ਸਲੋਕ* ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਸ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। *ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ* ਨੇ ਜਿਹੜੇ *17 ਰਾਗਾਂ* ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ *ਤਿਲੰਗ* ਅਤੇ *ਤੁਖਾਰੀ* ਰਾਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ *19 ਰਾਗਾਂ* ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ *30 ਰਾਗਾਂ* ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 19 ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 11 ਨਵੇਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰਾਗ ਹਨ, *ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਗੋਂਡ, ਨਟ ਨਰਾਇਣ, ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਕੇਦਾਰਾ, ਕਾਨੜਾ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ।* ਇਨ੍ਹਾਂ 11 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ 7 ਰਾਗ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਹਨ। *ਟੋਡੀ, ਮਾਲੀ ਗੋੜਾ, ਗੋਂਡ* ਅਤੇ *ਕਾਨੜਾ* ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ *ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ* ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। *ਕਬੀਰ ਜੀ* ਨੇ *ਬਿਹਾਗੜਾ, ਕੇਦਾਰਾ* ਅਤੇ *ਗੋਂਡ* ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। *ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ* ਦਾ *ਜੈਤਸਰੀ* ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਪਦਾ ਉਪਲਭਧ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ *ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਨਟ ਨਰਾਇਣ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ*, ਨਵੇਂ ਰਾਗ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ 15 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 14 ਰਾਗ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੇਵਲ *ਜੈਜਾਵੰਤੀ* ਰਾਗ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ *ਮਾਝ, ਵਡਹੰਸ, ਤੁਖਾਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਨਟ ਨਰਾਇਣ, ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ* ਅਜੇਹੇ ਰਾਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਾਗਮਾਲਾ :

ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਪਤੀ, ਪਤਨੀ, ਪੁੱਤ ਅਤੇ ਨੂੰਹਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰਾਗਮਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਰਜ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗਮਾਲਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ *ਚਾਰ ਦੋਹਿਰੇ, ਇਕ ਸੋਰਠਾ* ਅਤੇ ਪੰਜ ਪੰਜ ਬੰਦਾਂ ਦਾ *ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ* ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਬੰਦ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ ਦੇ ਫਿਰ

ਦੋਹਿਰਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚ ਛੇ ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ, ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਦੋਹਿਰੇ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਰਾਗਣੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ :

ਖਸਟ ਰਾਗ ਉਨਿ ਗਾਏ ਸੰਗਿ ਰਾਗਨੀ ਤੀਸ।

ਸਭੈ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਗਨ ਕੇ ਆਠਾਰਹ ਦਸ ਬੀਸ ॥[84]

ਰਾਗ-ਰਾਗਣੀ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੀ ਇਸ ਪਧਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ *ਸੰਗੀਤ ਮਕਰੰਦ* ਨਾਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ *ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ* ਵਿਚ *ਨਾਰਦ* ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅੱਠਵੀਂ ਜਾਂ ਨੌਂਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਰਾਗ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੁਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇੰਨੀ ਖੋਜ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਰਾਗ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ੋਧ-ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। *ਮਤੰਗ* ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਮ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਤੱਤ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਤੱਤ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿੱਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਰਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਖੇੜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਪੁੰਸਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। 14 ਨਪੁੰਸਕ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[85] ਇਸੇ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। 154● ਈ. ਵਿਚ *ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਯਸੀ* ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ *ਪਦਮਾਵਤ* ਵਿਚ 528 ਵੀਂ ਸਪਤਪਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਗਮਾਲਾ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ *ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ ਭੈਰਵ, ਦੂਜਾ ਮਾਲਕੌਸ, ਤੀਜਾ ਹਿੰਡੋਲ, ਚੌਥਾ ਮੇਘ, ਪੰਜਵਾਂ ਸਿਰੀ, ਛੇਵਾਂ ਦੀਪਕ* ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚ ਕੁਲ 36 ਰਾਗਣੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਰਾਗ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।[86]

1556 ਈ. ਵਿਚ *ਪੁੰਡਰੀਕ* ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਛੇ ਮੁੱਖ ਰਾਗ, ਪੰਜ ਪੰਜ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਕ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਲਿਖੀ ਹੈ।[87] ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

1. **ਸ਼ੁੱਧ ਭੈਰਵ**

ਰਾਗਣੀਆਂ -*ਧੰਨਾਸੀ, ਭੈਰਵੀ, ਸੈਂਧਵੀ, ਮਾਰਵੀ, ਆਸਾਵਰੀ*

ਰਾਗ ਪੁੱਤਰ -*ਭੈਰਵ, ਸ਼ੁਧ ਲਲਿਤ, ਪੰਚਮ, ਪਰਜ, ਬੰਗਾਲ।*

ਭੈਰਵ

ਭੈਰਵੀ, ਗੁਰਜਰੀ, ਰਾਮ ਕਿਰੀ, ਗੁਣਕਿਰੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਸੈਂਧਵੀ

ਪੰਚਮ

ਵਿਭਾਸ਼ਾ, ਭੁਪਾਲੀ, ਕਰਨਾਟੀ, ਵਡਹਿੰਸਕਾ, ਮਾਲਵੀ, ਪਟਮੰਜਰੀ

ਮੇਘ

ਮਲਾਰੀ, ਸੋਰਟੀ, ਸਾਵੇਰੀ, ਕੌਸ਼ਿਕੀ, ਗਾਂਧਾਰੀ, ਹਰ ਸਿੰਗਾਰ

ਵ੍ਰਿਹਾਨਾਟ

ਕਾਮੋਦੀ, ਕਲਿਆਣੀ, ਆਭੀਰੀ, ਨਾਟਿਕਾ, ਸਾਰੰਗੀ, ਨਟਹੰਬੀਰਾ

ਸ੍ਰੀ ਓ.ਸੀ. ਗਾਂਗੁਲੀ[88] ਨੇ *ਕਲੀਨਾਥ ਮਤ* ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ

ਗੋਰੀ, ਕੋਲਾਹਲ, ਧਵਲਾ, ਵਰੋਰਾਜੀ, ਮਾਲਕੌਸ, ਦੇਵਗੰਧਾਰ

ਪੰਚਮ

ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ, ਸਤੰਭਤੀ ਰਧਕਾ, ਖਮਾਇਚ, ਆਭੀਰੀ, ਕੁਕੁਭ, ਵਰਾਰੀ, ਆਸਾਵਾਰੀ

ਭੈਰਵ

ਭੈਰਵੀ, ਗੁਜਰੀ, ਵੇਲਾਵਲੀ, ਵਿਹਾਗ, ਕਰਨਾਟ, ਕਾਨੜਾ

ਮੇਘ

ਬੰਗਾਲੀ, ਮਧੁਰਾ, ਕਾਮੋਦੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਦੇਵ ਤੀਰਥੀ, ਦਿਵਾਲੀ

ਨਟ ਨਰਾਇਣ

ਤ੍ਰਵੰਕੀ, ਤੇਲੰਗੀ, ਪੂਰਵੀ, ਗਾਂਧਾਰੀ, ਰਾਮ, ਸਿਧਮਲਾਰੀ

ਬੰਸਤ

ਆਂਧਾਲੀ, ਗੁਨਕਲੀ, ਪਟਮੰਜਰੀ, ਗੁੰਡਗਿਰੀ, ਟੰਕਾ, ਦੇਵਸਾਰੀ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 6 ਰਾਗ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਰਾਗਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਹਨ[89] :

ਭੈਰਵ

ਰਾਗਣੀਆਂ : ਮਧੁਮਾਧਵੀ, ਭੈਰਵੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਬਰਾੜੀ, ਸੈਧਵੀ

ਰਾਗ ਪੁੱਤਰ : ਬਿਲਾਵਲ, ਪੰਚਮ, ਦੇਵਸਾਖਯ, ਦੇਵਗੰਧਾਰ, ਵਿਭਾਸ ਨੂੰਹਾਂ : ਰਾਮਕਲੀ, ਸੁਹਾਈ, ਸੁਘਰਈ, ਪਟਮੰਜਰੀ, ਤੋੜੀ

ਮਾਲਕੋਸ

ਰਾਗਣੀਆਂ: ਗੁਣਕਲੀ, ਖੰਭਾਤੀ, ਗੁਰਜਰੀ, ਭੁਪਾਲੀ, ਗੌੜੀ।

ਪੁੱਤਰ: ਸੋਮ, ਪਰਾਮੁਨ, ਵਡਹੰਸ, ਕੁਕੁਭ, ਬੰਗਾਲ

ਨੂੰਹਾਂ: ਸੁਰਠੀ, ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ, ਕਰਨਾਟੀ, ਆਸਾਵਰੀ, ਗੋਰਗਿਰੀ

ਹਿੰਡੋਲ

ਰਾਗਣੀਆਂ: ਵੇਲਾਵਲੀ, ਦੇਸਾਖੀ, ਲਲਿਤਾ, ਭੀਮਪਲਾਸੀ, ਮਾਲਵੀ

ਪੁੱਤਰ: ਰਿਖਵਹੰਸ, ਵਸੰਤ, ਲੋਕਹਾਸ, ਗੰਧਰਵ, ਲਲਿਤ

ਨੂੰਹਾਂ: ਕੇਦਾਰਾ, ਕਾਮੋਦੀ, ਵਿਹਾਗੜਾ, ਕਾਫੀ, ਪਰਜ

ਦੀਪਕ

ਰਾਗਣੀਆਂ: ਨਟ, ਮਲਾਰੀ, ਕੇਦਾਰੀ, ਕਾਨਰਾ, ਭਾਰਿਕਾ

ਪੁੱਤਰ : ਸ਼ੁਧ ਕਲਿਆਣ, ਸੋਰਠ, ਦੇਸ਼ਕਾਰ, ਹਮੀਰ, ਮਾਰੂਰ

ਨੂੰਹਾਂ : ਵਡਹੰਸ, ਦੇਸ਼ ਵਰਾਟੀ, ਵੈਰਾਟੀ, ਦੇਵਗਿਰੀ, ਸਿਧਵੀ

ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ :

ਰਾਗਣੀਆਂ : ਵਸੰਤੀ, ਮਾਲਵੀ, ਮਾਲਸ੍ਰੀ, ਸਾਹਾਨਾ, ਧਨਾਸਰੀ

ਪੁੱਤਰ : ਨਟ, ਛਾਯਾਨਟ, ਕਾਨੜਾ, ਈਮਨ, ਸ਼ੰਕਰਾਭਰਣ

ਨੂੰਹਾਂ: ਸ਼ਯਾਮ, ਪੂਰੀਆ, ਗੁਰਜਰੀ, ਹਮੀਰੀ, ਅੜਾਨਾ

ਮੇਘ ਰਾਗ

ਰਾਗਣੀਆਂ: ਸਾਰੰਗ, ਵੰਕਾ, ਗੰਧਰਵੀ, ਮਲਾਰੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ

ਪੁੱਤਰ: ਬਹਾਦੁਰੀ, ਨਟਨਰਾਇਣ, ਮਲਵਾ, ਜਯਤਿ, ਕਾਮੋਦ

ਨੂੰਹਾਂ : ਪਹਾੜੀ, ਜੈਯੰਤੀ, ਗੰਧਾਰੀ, ਪੂਰਵੀ, ਜੈਜਵੰਤੀ

ਹਨੁਮੰਤ ਮਤ ਦੀ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦਾ *ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ*[90] ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਭੈਰਵ

ਰਾਗਣੀਆਂ: ਮਧਯਾਮਾਦਿ, ਭੈਰਵੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਵਰਾਟੀ, ਸੈਧਵੀ

ਹਿੰਡੋਲ

ਰਾਗਣੀਆਂ: ਬੇਲਾਵਲੀ, ਰਾਮਕਿਰੀ, ਦੇਸ਼ਖਯ, ਪਟਮੰਜਰੀ, ਲਲਿਤਾ

ਕੋਸ਼ਕ

ਰਾਗਣੀਆਂ: ਟੋੜੀ, ਖੰਭਾਵਤੀ, ਗੌਰੀ, ਗੁਣਕ੍ਰੀ, ਕੁਕੁਭਾ

ਦੀਪਕ

ਰਾਗਣੀਆਂ: ਕੇਦਾਰੀ, ਕਾਨੜਾ, ਦੇਸ਼ੀ, ਕਾਮੋਦੀ, ਨਾਟਿਕਾ

ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ

ਰਾਗਣੀਆਂ: ਵਾਸੰਤੀ, ਮਾਲਵੀ, ਮਾਲ ਸ੍ਰੀ, ਧੰਨਾਸਿਕਾ, ਆਸਾਵਰੀ

ਮੇਘ ਰਾਗ

ਰਾਗਣੀਆਂ: ਮਲਾਰੀ, ਦੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਭੁਪਾਲੀ, ਗੁਰਜਰੀ, ਟੰਕੀ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪਤੀ, ਪਤਨੀ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਵਰਗੀਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਭੈਰਵ ਰਾਗ

ਰਾਗਣੀਆਂ : ਭੈਰਵੀ, ਬਿਲਾਵਲੀ, ਪੁਨਯਾਕੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਅਸਲੇਖੀ

ਪੁੱਤਰ : ਪੰਚਮ, ਹਰਖ, ਦਿਸਾਖ, ਬੰਗਾਲ, ਮਧੁ, ਮਾਧਵ, ਲਲਿਤ, ਬਿਲਾਵਲ

ਮਾਲਕੌਸ

ਰਾਗਣੀਆਂ : ਗੌਂਡਗਿਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਗੰਧਾਰੀ, ਸੀਹੁਤੀ, ਧਨਾਸਰੀ

ਪੁੱਤਰ : ਮਾਰੂ, ਮਸਤਾਂਗ, ਮੇਵਾਰ, ਪ੍ਰਬਲ, ਚੰਡਕੌਸ, ਖਉਖਟ, ਭਉਰ, ਅਨੰਦ

ਹਿੰਡੋਲ

ਰਾਗਣੀਆਂ : ਤੈਲੰਗੀ, ਦੇਵਕਰੀ, ਬਸੰਤੀ, ਸਿੰਧੂਰੀ

ਪੁੱਤਰ : ਸੁਰਮਾਨੰਦ, ਭਾਸਕਰ, ਚੰਦ੍ਰਬਿੰਬ, ਮੰਗਲ, ਸਰਸਬਾਨ, ਬਿਨੋਦ, ਬਸੰਤ, ਕਾਮੋਦ

ਦੀਪਕ

ਰਾਗਣੀਆਂ : ਕਛੇਲੀ, ਪਟਮੰਜਰੀ, ਟੋਡੀ, ਕਮੋਦੀ, ਗੂਜਰੀ

ਪੁੱਤਰ : ਕਲੰਕਾ, ਕੁੰਤਲ, ਰਾਮ, ਕਮਲ, ਕੁਸਮ, ਚੰਪਕ, ਗੌਰਾ, ਕਾਨੜਾ, ਕਲਿਆਨ [91]

ਸਿਰੀ ਰਾਗ

ਰਾਗਣੀਆਂ : ਬੇਰਾਰੀ, ਕਰਨਾਟੀ, ਗਵਰੀ, ਆਸਾਵਰੀ, ਸਿੰਧਵੀ

ਪੁੱਤਰ : ਸਾਲੂ, ਸਾਰਗ, ਸਾਗਰਾ, ਗੌਂਡ, ਗੰਭੀਰ, ਕੁੰਭ, ਹਮੀਰ

ਮੇਘ ਰਾਗ

ਰਾਗਣੀਆਂ : ਸੋਰਠ, ਗੌਂਡ, ਮਲਾਰੀ, ਆਸਾ, ਸੂਹੋ

ਪੁੱਤਰ : ਬੈਰਾਧਰ, ਗਜਧਰ, ਕੇਦਾਰਾ, ਜਬਲੀਧਰ, ਨਟ,ਜਲਧਾਰਾ, ਸੰਕਰ, ਸਿਆਮਾ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਬਾਕੀ ਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਗ ਮਾਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਰਾਗਮਾਲਾ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਕੜੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਮਤ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਪਿਛੇ ਦਿੱਤੇ ਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਗਮਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। *ਭਰਤਮਤ* ਅਤੇ *ਹਨੁੰਮਤ* ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰਾਗ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਇਹ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। *ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ* ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਇਸ ਰਾਗਮਾਲਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਿੰਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।[92] ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਨੂੰ *ਆਲਮ ਕਵੀ* ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[93]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਠੀਕ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ, ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਗਮਾਲਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਕ ਸੂਚੀ ਹੈ।

ਇਸ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਨਵੇਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ *ਪੁਨਿਆਕੀ, ਅਸਲੇਖੀ, ਹਰਖ, ਸੀਹੁਤੀ, ਮਸਤਾਂਗ, ਮੇਵਾਰ, ਪ੍ਰਬਲ, ਚੰਡਕੌਸ, ਖਉਖਟ, ਭਉਰ, ਅਨੰਦ, ਸਿੰਧੂਰੀ, ਅਹੀਰੀ, ਸੁਰਮਾਨੰਦ, ਭਾਸਕਰ, ਚੰਦ੍ਰਬਿੰਬ, ਮੰਗਲ,*

ਸਰਸਬਾਨ, ਬਿਨੋਦ, ਸਾਲੂ, ਸਾਗਰਾ, ਗੰਭੀਰ, ਗੁੰਡ, ਕੁੰਭ, ਕਛੇਲੀ, ਕਾਲੰਕਾ, ਕੁੰਤਲ, ਕਮਲ, ਕੁਸਮ, ਚੰਪਕ, ਗੌਰਾ, ਆਸਾ, ਬੈਰਾਧਰ, ਗਜਧਰ, ਜਲਧਾਰਾ, ਸੰਕਰਆਦਿ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਸਨਾਤਨੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਥਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਰਾਗ	**ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸਥਾਨ**
ਸਿਰੀ ਰਾਗ	ਮੁੱਖ ਪੰਜਵਾਂ ਰਾਗ
ਗਉੜੀ	ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਣੀ
ਆਸਾ	ਮੇਘ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਣੀ
ਗੂਜਰੀ	ਦੀਪਕ ਦੀ ਰਾਗਣੀ
ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ	ਮਾਲਕੌਂਸ ਦੀ ਰਾਗਣੀ
ਸੋਰਠ	ਮੇਘ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਣੀ
ਧਨਾਸਰੀ	ਮਾਲਕੌਂਸ ਦੀ ਰਾਗਣੀ
ਟੋਡੀ	ਦੀਪਕ ਦੀ ਰਾਗਣੀ
ਬੈਰਾੜੀ	ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਣੀ
ਤਿਲੰਗ	ਹਿੰਡੋਲ ਦੀ ਰਾਗਣੀ
ਸੂਹੀ	ਮੇਘ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਣੀ
ਬਿਲਾਵਲ	ਭੈਰਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ
ਗੋਂਡ	ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ
ਨਟ ਨਰਾਇਣ	ਮੇਘ ਰਾਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ
ਮਾਰੂ	ਮਾਲਕੌਂਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ
ਭੈਰਊ	ਮੁੱਖ ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ
ਬਸੰਤ	ਹਿੰਡੋਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ
ਸਾਰੰਗ	ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ
ਮਲਾਰ	ਮੇਘ ਰਾਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ
ਕਾਨੜਾ	ਦੀਪਕ ਰਾਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ
ਕਲਿਆਨ	ਦੀਪਕ ਰਾਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ

ਜਿਹੜੇ ਰਾਗ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਜਿਕਰ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ : *ਮਾਝ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਜੈਤਸਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਲੀ ਗਾਉੜਾ, ਤੁਖਾਰੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ।*

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂੰ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸਨਾਤਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਨਾਤਨੀ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮੇਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਹਾਰਣ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਪਲਭਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਗ ਮੇਲਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

1. ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ
2. ਗਉੜੀ ਦਖਣੀ
3. ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ
4. ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣ
5. ਗਉੜੀ ਦੀਪਕੀ
6. ਗਉੜੀ ਪੁਰਬੀ ਦੀਪਕੀ
7. ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ
8. ਗਉੜੀ ਮਾਝ
9. ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ

1●. ਗਉੜੀ ਭੀ ਸੋਰਠ ਭੀ
11. ਵਡਹੰਸ ਦਖਣੀ
12. ਤਿਲੰਗ ਕਾਫੀ
13. ਸੂਹੀ ਕਾਫੀ
14. ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ
15. ਬਿਲਾਵਲ ਗੌਂਡ
16. ਬਿਲਾਵਲ ਦਖਣੀ
17. ਰਾਮਕਲੀ ਦਖਣੀ
18. ਮਾਰੂ ਕਾਫੀ
19. ਮਾਰੂ ਦਖਣੀ
2●. ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ
21. ਕਲਿਆਣ ਭੁਪਾਲੀ
22. ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਦਖਣੀ
23. ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਵਿਭਾਸ
24. ਆਸਾ ਅਸਾਵਰੀ
25. ਅਸਾਵਰੀ ਸੁਧੰਗ

ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਰਾਗ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਫੇਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਲਈ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਖਾਸ ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਰਾਗ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਨਾਤਨੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਉਣਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਜੋਗ ਜਿਥੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪਿਠਭੂਮੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ *"ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਬਾਣੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦਿਆਂ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਬੜੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।"*[94] *ਮੈਕਲੋਡ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਮੁਚੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਤੇ ਢੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, *"ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਰੰਪਰਿਕ ਸੋਮੇ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਧੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ।"*[95] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸ਼ਿਵਦੱਤ 'ਗਿਆਨੀ' *ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ,* ਪੰਨਾ 239-4●
2. ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਯਾਨ, *ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਗਦਰਸ਼ਨ,* ਪੰਨਾ 382
3. ਸ਼ਿਵਦੱਤ 'ਗਿਆਨੀ' *ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ,* ਪੰਨਾ 247
4. ਛਾਂਦੋਗਯੋਪਨਿਸ਼ਦ, *ਸੰਕਰ ਭਾਸ਼ਰਿਥ* (ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਪੰਨਾ 33
5. ਕਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸੰ.) *ਬ੍ਰਹਤ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 8●8

6. ਆਚਾਰਿਆ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ, *ਸੰਗੀਤ ਚਿੰਤਾਮਣੀ,* ਪੰਨਾ 31
7. ਗਣਪਤੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, *ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਨਾ 78
8. ਉਮੇਸ਼ ਜੋਸ਼ੀ *'ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ',* ਪੰਨਾ 119-12●
9. Maurice Winternitz, *History of Indian Literature,* Vo.II, Page 257
1●. ਜਗਨ ਨਾਥ ਸ਼ਰਮਾ, *ਹਮਾਰਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਾਹਿਤ,* ਪੰਨਾ 56
11. Maurice Winternitz, *History of Indian Literature,* Vol. II. Page 257
12. ਪੀਤਾਂਬਰ ਬੜਥਵਾਲ (ਸੰ.) *ਗੋਰਖਬਾਣੀ*
13. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ, *ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ,* ਪੰਨਾ 221
14. R.G. Bhandarkar, *Vaisnavism, Savism and other Minor Religious Systems.* Page 142
15. Parjanand, *Historical Development of Indian Music,* Page 259-261-262
16. ਸੁਭਦਰਾ ਚੌਧਰੀ, "ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮੇਂ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਕਾ ਸਥਾਨ", *ਸੰਗੀਤ,* (ਜਨਵਰੀ 197●), ਪੰਨਾ 38
17. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) "ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨਿਆਂ* (ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ, 1971), ਪੰਨਾ 6
19. ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, (ਆਚਾਰਿਆ) *ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ,* ਪੰਨਾ 1●
19. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 340
2●. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 343
21. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 1364
22. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 1350
23. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 676-677
24. *ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ,* ਪੰਨਾ 157-158
25. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, *ਕਾਵਿ ਤੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ,* ਪੰਨਾ 63
26. ਸ਼ਿਵ ਸ਼ੇਖਰ ਮਿਸਰ (ਡਾ.) 'ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੇਂ ਲੋਕ ਗੀਤੋਂ ਕੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ', *ਸੰਮੇਲਨ ਪਤ੍ਰਕਾ* (ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ) ਪੰਨਾ 134
27. ਸੁਭਦਰਾ ਚੌਧਰੀ, "ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮੇਂ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਕਾ ਸਥਾਨ", *ਸੰਗੀਤ* (ਜਨਵਰੀ 197●), ਪੰਨਾ 38
28. ਰਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਭ੍ਰਮਰ, *ਹਿੰਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੇਂ ਲੋਕ-ਤਤਵ,* ਪੰਨਾ 179
29. *ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ,* ਪੰਨਾ 157-158
3●. *ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ,* ਪੰਨਾ 181
31. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ, *ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ,* ਪੰਨਾ 221
32. ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਭਰਮਰ, *ਹਿੰਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੇਂ ਲੋਕ-ਤਤਵ,* ਪੰਨਾ 149
33. *'ਪਦਮਾਵਤ'* ਪੰਨਾ 1●1
34. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਆਦਿ ਬਾਣੀ ਪਦੀ ਲਿਖੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ,* (ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ 1969) ਪੰਨਾਂ 32●
35. *ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 172
36. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 551
37. ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਭਰਮਰ, *ਹਿੰਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੇਂ ਲੋਕ-ਤਤਵ,* ਪੰਨਾ 132
38. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 137
39. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 463
4●. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 1278
41. ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ
42. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 285
43. ਵਾਰ ਮਾਝ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 146
44. ਆਸਾ ਮਹਲਾ 1, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 462

45. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 509
46. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 947
47. *ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 462
48. ਗਣਪਤੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, *ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਨਾ 18●
49. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 344
5●. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 585
51. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 1236
52. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, *ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ,* ਪੰਨਾ 197
53. *ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 234
54. *ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 575
55. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 318
56. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 250
57. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 340
58. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 296
59. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 343
6●. ਰਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਭਰਮਰ, *ਹਿੰਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੇਂ ਲੋਕ ਤਤਵ,* ਪੰਨਾ 149
61. *ਪਦਮਾਵਤ,* ਪੰਨਾ 98
62. *ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ* (1922), ਪੰਨਾ 365
63. *ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 258
64. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 24●
65. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 241
66. *ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 1429
67. *ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 986
68. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 24●
69. ਹਵਾਲਾ, *ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਨਾ 254, (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ)
7●. *ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 24●
71. ਸਾਰੰਗ ਦੇਵ, *ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ* (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 15
72. ਅਹਬੋਲ, *ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਿਜਾਤ,* ਪੰਨਾ 91
73. ਦਮੋਦਰ ਪੰਡਤ, *ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ,* ਪੰਨਾ 73
74. ਉਮੇਸ਼ ਜੋਸ਼ੀ, *ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਨਾ 53-59
75. ਉਮੇਸ਼ ਜੋਸ਼ੀ, *ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਨਾ 7●
76. ਭਾਤਖੰਡੇ, *ਉਤਰ ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਸੰਕਸ਼ਿਪਤ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਨਾ 4
77. ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ, *ਸੰਗੀਤ ਚਿੰਤਾਮਣੀ,* ਪੰਨਾ 13
78. ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ, *ਸੰਗੀਤ ਚਿੰਤਾਮਣੀ,* ਪੰਨਾ 118-119
79. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ, *ਵਾਦਨ ਕਲਾ,* ਪੰਨਾ 244-245
8●. ਆਚਾਰਿਆ ਬ੍ਰਿਹਸਤੀ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੋ ਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਕਾ ਯੋਗਦਾਨ, *'ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ'* ((ਸੰ.) ਡਾ. ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ), ਪੰਨਾ 33
81. ਅਹੋਬਲ, *ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਿਜਾਤ,* ਪੰਨਾ 6-7
82. ਓਅੰਕਾਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ, ਭਾਰਤੀਯ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਕੀ ਆਤਮਾ, *'ਸੰਮੇਲਨ ਪਤ੍ਰਿਕਾ',* (ਲੋਕ ਸੰਸਕਿਤੀ ਅੰਕ) ਪੰਨਾ 3●1-●2
83. ਪ੍ਰੋ. ਟੰਡਨ, *ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ,* ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ 1965, ਪੰਨਾ 93
84. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 1430
85. ਪੰਨਾ ਲਾਲ ਮਦਾਨ, *ਸੰਗੀਤਾਧਯਾਪਨ,* ਪੰਨਾ 5●

86. ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਵਿਲਖੁ, *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮੇਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤਤਵੋਂ ਕਾ ਅਧਿਐਨ,* ਪੰਨਾ 393

87. ਭਾਤਖੰਡੇ, *ਸੰਗੀਤ-ਪਧਤੀਯੋਂ ਕਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ,* ਪੰਨਾ 64-66

88. O.C. Gangoli, *Ragas and Raginis,* Page 192

89. ਵਿਮਲਾਕਾਂਤ ਰਾਇ ਚੌਧਰੀ, *ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 85

90. ਦਾਮੋਦਰ ਪੰਡਤ, *ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ,* ਪੰਨਾ 78

91. ਕਾਨੜਾ ਅਤੇ ਕਲਿਆਨ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰਾਗ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਇੰਝ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੀਪਕ ਰਾਗ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੌ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਰ ਰਾਗ ਦੇ ਅੱਠ ਪੁੱਤਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

92. *ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ* (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਪੰਨਾ 9-51

93. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ), *ਰਾਗਮਾਲਾ ਨਿਰਣੈ* (1965)

94. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) *ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ,* ਪੰਨਾ 38-39

95. In the case of Guru Nanak, this was certainly the result. We may trace the threads to a variety of sources, the ultimate pattern remains uniquely his own.
W.H. Machleod, *Sikhism and Indian Society,* ਹਵਾਲਾ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ,* ਪੰਨਾ 22

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਿੱਧ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਸਾਹਿਤਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚੀ ਗਈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੋ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਉਤੇ ਇੱਕ ਝਾਤ ਪਾ ਲਈਏ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਤਿਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

1. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ
2. ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ (ਕੀਰਤਨ) ਦਾ ਮਹੱਤਵ
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਉਲੇਖ

1. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ :

ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕੋਈ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਬਾਣੀ ਰਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

(ੳ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ 'ਸਾਇਰ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਨਾਨਕੁ ਸਾਇਰੁ ਏਵ ਕਹਤੁ ਹੈ ਸਚੇ ਪਰਵਰਦਗਾਰਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 660)

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਗਾਇਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਢਾਡੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਹਉ ਢਾਢੀ ਵੇਕਾਰ ਕਾਰੈ ਲਾਇਆ॥

ਢਾਢੀ ਸਚੈ ਮਹਿਲ ਖਸਮਿ ਬੁਲਾਇਆ॥

ਢਾਢੀ ਕਰੇ ਪਸਾਉ ਸਬਦੁ ਵਜਾਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 150)

ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਸਧਾਰਨ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ 'ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ :

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੇਲਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 721-22)

ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਸਨ, ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਵਿ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸੁਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜੋ ਮਹੱਤਵ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਰਾਗਬੱਧ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਨੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੱਟੀ[1] ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਚਪਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ, ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮੇਲ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮਰਦਾਨਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ: "ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਤਾਨਸੇਨ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੁਆਮੀ ਹਰਿਦਾਸ ਮਰਦਾਨਾ[2] ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸਨ।" ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੰਗੀਤ ਸੀ। ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸੀ।

ਭਲਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇਦਾ ਮਜਲਸ ਮਰਦਾਨਾ ਮੀਰਾਸੀ॥[3]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਦੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਗਮ, ਕੀਰਤਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਜੋ ਕਿਛੁ ਅਲੂਫਾ ਗੁਰੂ ਜੋਗ ਮਿਲੇ ਸੋ ਖਾਵੇ, ਹੋਰ ਪਰਮੇਸਰ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਰਾਤ ਕਉ ਕੀਰਤਨ ਹੋਵੇ।[4]

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, "ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਰਬਾਬ ਵਜਾ ਬਾਣੀ ਆਈ ਹੈ।"[5] ਇੰਞ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਗੀ - ਸਾਥੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਉਸਦੇ ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ :

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿਲਾਵਲ[6] ਅਤੇ ਗੂਜਰੀ[7] ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ, ਤਿਲੰਗ[8] ਅਤੇ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗਾਂ[9] ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ[10], ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ[11] ਅਤੇ ਸੋਰਠਿ[12] ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਥੇ ਵੀ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ :

ਸੋਦਰ ਆਰਤੀ ਗਾਵੀਐ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਪ ਉਚਾਰਾ॥[13]

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿੱਖ ਵੀ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਾਗੀਰਥ ਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੈਲ ਸੀਹਾਂ ਆਖੀਐ, ਭਾਗੀਰਥ ਕਾਲੀ ਗੁਣ ਗਾਵੈ॥[14]

ਭਗਤ ਮਾਲ ਵਿਚ ਮਾਲੋ ਅਤੇ ਸੀਹਾਂ ਨਾਮਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭਕਾਰੀ ਵਸਤੂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।[15] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ । ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਜਿੱਥੇ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਉਥੇ ਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਲਵੰਡ ਰਬਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ।

ਬਲਵੰਡ ਰਬਾਬੀ ਤੁਮਸੰਗ ਜਾਵੈ॥
ਸਮੇ ਸਮੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵੈ॥[16]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੇਵੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ 'ਲਹਿਣਾ' ਸੀ, ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੇਵੀ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਬਣ ਗਏ। ਵੈਸ਼ਣਵ ਮਤ ਵਿਚ 'ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ 'ਲਹਿਣਾ' ਜੀ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ, ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ, *"ਇਕ ਜੋਧਾ ਨਾਮੀ ਜੱਟ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਖੰਡੂਰ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਉਚਾਰ ਡਾਢੀ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲਹਿਣੇ ਦਾ ਘਰ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂ ਰਬਲੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਬੱਬ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਗ ਪਿਆ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਪਯਾਰੀ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਲਹਿਣੇ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਵਸ ਗਈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਉਠ ਕੇ ਭਾਈ ਜੋਧੇ ਪਾਸ ਜਾ ਬੈਠਾ,* ਤਾਂ ਓਨ ਏਹ ਪੌੜੀ ਪੜ੍ਹੀ :

ਜਿਤੁ ਸੇਵਿਐ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ ਸੋ ਸਾਹਿਬੁ ਸਦਾ ਸਮਾਲੀਐ॥
ਜਿਤੁ ਕੀਤਾ ਪਾਈਐ ਆਪਣਾ ਸਾ ਘਾਲ ਬੁਰੀ ਕਿਉ ਘਾਲੀਐ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 474)

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਹੋਰ ਭੀ ਜਿੰਦ ਵਿਚ ਜਿੰਦ ਪੈ ਗਈ, ਅਜੇਹਾ ਸ਼ੌਂਕ ਲੱਗਾ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰੀ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣ ਸੁਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਤਕੰਠਾ ਹੋ ਗਈ।[17]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ 'ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਸਲੋਕ ਰਚਿਆ ਉਹ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਹੈ :[18]

ਜਿਸੁ ਪਿਆਰੇ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਮਰਿ ਚਲੀਐ॥
ਧ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਣੁ ਸੰਸਾਰਿ ਤਾ ਕੈ ਪਾਛੈ ਜੀਵਣਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 83*)*

ਆਪ ਦੀ ਬਾਕੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਚਾਰੀ ਗਈ। ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਰਚੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤੀਜੇ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਕ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, 'ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਮ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜੀ।[19] ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਉਦੋਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਲੱਗਭਗ 61 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਨੂੰ 72 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਆਪ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 72 ਸਾਲ ਤੋਂ ਲੈਕੇ 9● ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਰਾਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿੱਤੇ ਉਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੰਗੀਤਬੱਧ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਭਾਵੇਂ ਆਪਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਮਰਮ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੂਝ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਆਪ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਕੋਲੋਂ ਬਾਣੀ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਮਝ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੋਰ ਨਿਖਰ ਆਈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਆਪ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਉਦੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁੱਕ ਫੁਰੀ :[2●]

ਅਨੰਦ ਭਇਆ ਮੇਰੀ ਮਾਇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੈ ਪਾਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 917*)*

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ ਉਦੋਂ ਉਹਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ। ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪਹੁਫੁਟੀ ਤੋਂ ਸੁਫੈਦ ਪੁਸ਼ਾਕਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਤੇ ਆ ਬੈਠਦੇ; ਭਾਈ ਸਾਦੂ ਬਾਦੂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ--।[21]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਥੋੜੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਸੀ।

(ਸ) ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ

ਚੌਥੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਢਾਢੀ'[22] ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 19 ਤੋਂ 3● ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ 11 ਨਵੇਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੂਜਰੀ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਵੇਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।

ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਗੌਂਡ, ਨਟ ਨਰਾਇਣ, ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਕੇਦਾਰਾ, ਕਾਨੜਾ ਤੇ ਕਲਿਆਣ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਾਵਿ, ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਵਣਜਾਰਾ, ਕਰਹਲੇ, ਘੋੜੀਆਂ ਤੇ ਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪਹਿਲੂ ਬੜਾ ਰੋਸ਼ਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਸੰਥਾ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੜਾ ਹਿੱਸਾ ਅਜੇ ਅਗਿਆਤ ਹੈ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਥਲੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਚਾਈ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਗੁਰ-ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ, ਪੰਡਤ, ਕਲਾਕਾਰ, ਸੰਗੀਤਵੇਤਾ ਆਦਿ ਇਕੱਠੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਥੇ ਛੰਦ-ਸਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਕਈ ਭੇਦ ਸਿੱਖੇ।[23] ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਆਪ ਨੇ ਇਥੇ ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ :

ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਏ
ਸੁ ਭਲਕੇ ਉਠਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ॥

ਫਿਰ ਚੜੈ ਦਿਵਸੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵੈ
ਬਹਦਿਆ ਉਠਦਿਆ ਹਰਿ ਨਾਮ ਧਿਆਵੈ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 305)

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੇ ਕੁਝ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਉਚਾਰੀ ਸੀ। ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਰਸ[24] ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਜਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਦੋਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਹਰਿ ਕੇ ਜਨ ਸਤਗੁਰ ਸਤ ਪੁਰਖਾ ਬਿਨਉ ਕਰਉ ਗੁਰ ਪਾਸਿ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 492)

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨਿਤਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਪੋਹ ਫੁਟੀ ਤੋਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ......।[25]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਹ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਖ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਦੋਹਿਤਾ ਬਾਣੀ ਕਾ ਬੋਹਿਥਾ'[26] ਆਖਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਗੀਤਮਈ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਬਿਨ ਬੁਲਾਇਆਂ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। "ਜਦ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲਾਹੌਰ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬੁਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਵਲੋਂ ਨਾ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਕਦੇ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਤਕਦੇ, ਕਦੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਰਾਹ ਉਤੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਲੱਗਾ ਜੋ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ, ਸੌਣਾ ਹੱਸਣਾ ਸਭ ਛੁੱਟ ਗਿਆ, ਅਰ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਏਹੁ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ।"[27]

ਸੋਰਠ ਮਹਲਾ 5

ਦਹ ਦਿਸ ਛਤ੍ਰ ਮੇਘ ਘਟਾ ਘਟ ਦਾਮਨਿ ਚਮਕਿ ਡਰਾਇਓ॥
ਸੇਜ ਇਕੇਲੀ ਨੀਦ ਨਹ ਨੈਨਹ ਪਿਰੁ ਪਰਦੇਸਿ ਸਿਧਾਇਓ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 624)

ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ-ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਲਈ ਚਿੱਠੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਰਚਿਆ : [28]

ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਲੋਚੈ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਤਾਈ।।
ਬਿਲਪ ਕਰੇ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਕੀ ਨਿਆਈ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 96)

ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਤੇ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। [29]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਸਰੰਦਾ ਨਾਮਕ ਨਵੇਂ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ। [30]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਅਰਪਨ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਕ) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਆਪ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ 59 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 57 ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਤਿਲੰਗ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ ਅਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਆਪ ਵਲੋਂ ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਬਾਣੀ ਰਚੇ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੂਝ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਸਫਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਨੇ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੇ ਉਸਤਾਦ ਪਾਸੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਡਾਕਟਰ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ[31] ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਗਿਆਨ, ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ, ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ, 'ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਵਿ-ਕਲਾ[32], ਚਿਤਰ ਕਲਾ[33], ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਕਲਾ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਭੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕਠਨਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਭੀ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਡਾਕਟਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ[34] ਨੇ ਬਾਬਕ ਰਬਾਬੀ, ਨਥਾ ਤੇ ਅਬਦੁਲਾ ਢਾਡੀ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼[35] ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਖੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਬ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਕੀਤਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਨਿਜੀ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਜਾਉਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ ਕਿ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਜਿਹਾ ਵੱਡਾ ਸਾਜ਼ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਭੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ-ਵਾਦਕ ਹੋਣਾ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਰ ਤਾਲ ਅਤੇ ਲੈਅ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[36] ਕੀਤਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਘਰਿ ਘਰਿ ਅੰਦਰ ਧਰਮਸਾਲ ਹੋਵੈ ਕੀਰਤਨ ਸਦਾ ਵਿਸੋਆ।। [37]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਲਵੰਡੀ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸੋਦਰ ਆਰਤੀ ਗਾਵੀਐ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਪੁ ਉਚਾਰਾ।।[38]

ਇਸ ਪਉੜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

'ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਤਕੀਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਵੈ ਫੇਰ ਆਰਤੀ ਪੜ੍ਹੀਏ। ਤੀਸਰੇ ਪਹਿਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਾਏ। ਸੰਧਿਆ ਰਹਿਰਾਸ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਫੇਰ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵੀਏ, ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਗਈ ਸੋਹਲਾ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਰ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਜਪ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀਏ।[39]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਾਰ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਕੀਰਤਨ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੇਲੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਨਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ ਵਿਚ 'ਮਾਲੋ ਅਤੇ ਮਾਂਗਾ' ਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਫਲ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਲਾਪ ਵਿਚ ਇਉਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

'ਤੁਸਾਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੇ ਕਰਮ ਸੁਗਮ ਹੈ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ, ਤੇ ਫਲੁ ਵਡਾ ਹੈ, ਏਹ ਅਸਾਡੇ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੈਸੇ ਆਵੇ? ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਜੋ ਲਕੜਹਾਰੇ ਲੱਕੜੀਆਂ ਲਿਆਂਦੇ ਹੈਨਿ ਤੇ ਪਾਂਡੀ ਪੰਡਾਂ ਲਿਆਵੰਦੇ ਹੈਨ, ਸੋ ਮਜੂਰੀ ਵੱਡੀ ਕਰਦੇ ਹੈਨਿ ਤੇ ਨਫਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਲੂਣ ਅੰਨ ਦੀ ਹੱਟੀ ਕਰਦੇ ਹੈਨਿ, ਮਜੂਰੀ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਫਾ ਵਧੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰਾਫ ਤੇ ਬਜਾਜ ਓਨ੍ਹਾਂ ਥੀਂ ਭੀ ਮਜੂਰੀ ਘਟ ਕਰਦੇ ਹੈਨਿ, ਭੁਖਣਾ ਤੇ ਰੁਪਯਾਂ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰਦੇ ਹੈਨ ਤੇ ਨਫਾ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਵਾਹਰੀ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰਦੇ ਹੈਨਿ ਤੇ ਸੁਖ ਨਾਲਿ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਫਾ ਬਹੁਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸੋ ਭੀ ਮੋਤੀ ਹੀਰੇ ਦੀ ਪਰਖ ਸਿਖਦਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਹੋਰ ਜੋ ਤਪ ਹੈਨਿ, ਸੋ ਸਰੀਰ ਉਪਰ ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਕਰ ਪ੍ਰਿਥਮੈ ਤਾਂ ਉਪਾਸਨਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸਾਂਤਕੀ ਤਪ ਹੈ ਨਫਾ ਬਹੁਤ ਹੈ ਤਾਂ ਏਹੁ ਬਚਨੁ ਸੁਣਕੇ ਭਾਈ ਮਾਲੋ ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰੇ ਤੇ ਭਾਈ ਮਾਂਗਾ ਸਨਮੁੱਖ ਬੈਠ ਕੇ ਸਭ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਕੈ ਸੁਣੈ, ਤੇ ਦੋਨੋ ਮਿਲ ਕੇ ਫੇਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਿ, ਤਾਂ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਨਾ ਥੀਂ ਐਸਾ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਸ ਆਵੈ ਕਿ ਜੋ ਕੋਈ ਸੁਣੇ, ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੁ ਕਰਨਿ।'[40]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਕੀਤਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ ਉਥੇ ਕੀਤਰਨ ਦੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਸਾਖੀ ਦਸਦੇ ਹਨ :

'ਕਾਗ ਭਸੁੰਡ ਬਾਬੇ ਅਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ [41] *ਦੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕੇ ਹੋਤੇ ਹੈ :*
ਇਕ ਰਾਗ ਰਾਗਨੀਆਂ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ।।
ਇਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ।।
ਇਕ ਸਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ।।
ਇਕ ਸਬਦ ਦੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ।।

ਤੁਮ ਵਡੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਹੈ ਜੋ ਸਬਦ ਦੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋ। ਕਾਗ ਭਸੁੰਡ ਕਹਿਆ ਉਤਮ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਂ, ਸੋ ਰਸ ਪਾਵਤੇ ਹੈਂ। ਜੋ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹੈਂ ਸੋ ਛਿਲ ਖਾਤੇ ਹੈਂ।[42]

ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸਰੋਤੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬਲਵੰਡ ਰਬਾਬੀ ਵੀ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ:

ਬਲਵੰਡ ਰਬਾਬੀ ਤੁਮ ਸੰਗ ਜਾਵੈ॥
ਸਮੇ ਸਮੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵੈ॥[43]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਉਹ ਸਥਾਨ ਹੀ ਬਣਿਆ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਤੋਂ ਖਡੂਰ ਆ ਗਏ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਆਪਨੇ ਉਹ ਮਰਯਾਦਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸੀ। ਇਥੇ ਵੀ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਬਲੰਵਡ ਰਬਾਬੀ ਅਤੇ ਸਤਾ[44] ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ :

'ਐਉਂ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਚੌਕੀ ਖਡੂਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ (ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ) ਦੇ ਹਜੂਰ ਅਰੰਭ ਹੋਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਉਲਾਦ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਖਡੂਰੀਏ ਰਬਾਬੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।'[45]

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਭਾਈ ਸਾਦੂ-ਬਾਦੂ[46] ਅਤੇ ਰਜਾਦਾ[47] ਨਾਂ ਦੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਇਥੇ ਹੀ ਰੱਖੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇ ਪਿਆਰਿਹੋ ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ॥
ਬਾਣੀ ਤ ਗਾਵਹੁ ਗੁਰੂ ਕੇਰੀ ਬਾਣੀਆ ਸਿਰਿ ਬਾਣੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 920)

ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕਚੀ ਹੈ ਬਾਣੀ

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 920)

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ :

'ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨਿੱਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਡੇਢ ਪਹਿਰ ਦੇ ਤੜਕੇ ਜਾਗਦੇ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਭੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਾਗ ਕਰਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।..... ਪਹੁ ਫੁਟੀ ਤੋਂ ਸਫੇਦ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਤੇ ਆ ਬੈਠਦੇ, ਭਾਈ ਸਾਦੂ ਬਾਦੂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ।'[48]

ਆਪ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਡਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਪਾਂਧਾ ਅਤੇ ਬੂਲਾ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ :

'ਪਾਧਾਂ ਬੂਲਾ ਜਾਣੀਐ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਣੁ ਲੈਖਾਰੀ॥[49]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਿਤਨੇਮ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭੀ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਤਨੇਮ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦੇ ਤੜਕੇ ਸੌਚ ਇਸਨਾਨ ਕਰ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂ ਪ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਤਾੜੀ ਲਾ ਬੈਠਦੇ। ਪੋਹ ਫੁਟੀ ਤੋਂ ਸਭਾ ਵਿਚ ਆ ਕਰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ ਜੋ ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ।[50] ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਬਣਨ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰ ਸਤਗੁਰ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਏ---॥

ਫਿਰਿ ਚੜੈ ਦਿਵਸੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵੈ---॥

(*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 305*)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਬੀੜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਖਾਨਦਾਨੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੇ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਝਾਝੂ ਅਤੇ ਮੁਕੰਦ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, *'ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਏਹੁ ਹੈ ਜੋ ਆਪਨੇ ਖੂਹ ਦੀ ਪੈਲੀ ਪਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਝਬਦੇ ਪਕਾਈ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦਾ ਬੋਹਲ ਘਰ ਲੈ ਆਵੀਦਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਬਾਨੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਫਲ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੈਲੀ ਨਜਦੀਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਐਸਾ ਹੈ ਜੈਸੇ ਮੇਘ ਗਰਜ ਕੈ ਬਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭੈ ਪੈਲੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।* [51]

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

ਸਚ ਵਣਜ ਗੁਰ ਹਟੀਐ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ

ਕੀਰਤਨ ਕਰਤਾਰਾ॥[52]

ਸਾਚੀ ਭਗਤ ਭੰਡਾਰ ਸਚ

ਰਾਗ ਰਤਨ ਕੀਰਤਨ ਭਾਵੰਦਾ॥[53]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਥਨ ਹੈ :

ਗੁਰਦੁਆਰੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਸੁਣੀਐ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟਿ ਹਰਿ ਜਸੁ ਮੁਖਿ ਭਣੀਐ॥

(*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1075*)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਭਲੋ ਭਲੋ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ

ਰਾਮ ਰਮਾ ਰਾਮਾ ਗੁਨ ਗਾਉ॥

(*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 885*)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਕਤ ਪੁਨਿ ਰਾਗ ਨਾਦ ਬਾਦ ਹੈ ਸੰਗਤਿ ਗੀਤਿ

ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਸਬਦਿ ਧੁਨਿ ਸੁਨਿ ਪੁਨਿ ਗਾਈਐ॥[54]

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਹੋਰ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣਾ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖ ਪੋਥੀਆਂ ਤਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਰਬਾਬ ਵਜਾਵੇ॥[55]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹਤਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ :

ਜਾਗਨਾ ਜਾਗਨੁ ਨੀਕਾ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਮਹਿ ਜਾਗਨਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1018)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਨੀਤ ਕਰਮ ਦਸਦੇ ਹਨ।

ਕਤ ਪੁਨਿ ਮਾਨਸ ਜਨਮ ਕਤ ਸਾਧ ਸੰਗ

ਨਿਸਦਿਨ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇ ਚਲਿ ਜਾਈਐ॥[56]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਇਤਨਾ ਸੁੰਦਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਨਸੇਨ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ।[57]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ :

ਕਰਹਿ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨ ਆਕੋ
ਕਬਿ ਸਿਖ ਗਾਇ ਜਿ ਰਾਗੀ ਬਨੈ॥[58]

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਢਾਡੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਨੱਥਾ ਅਤੇ ਅਬਦੁਲਾ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਢਾਡੀ ਸਨ।[59]

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜੋ ਹੋਰ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਣ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਵੀ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਭਾਈ ਬਾਬਕ ਇਕ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਚੰਗਾ ਰਬਾਬੀ ਵੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭਾਈ ਬਾਬਕ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।[60]

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਹੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜਦੋਂ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਉਦੋਂ ਉਹ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਦਿਆਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, *'ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਾਣ ਦੋ ਵੇਲੇ ਦੀਵਾਨ ਲੱਗੇ, ਭਾਈ ਜਸ, ਦਰਿਆ, ਚਤਰਾ, ਨੱਥੂ ਆਦਿਕ ਰਬਾਬੀ ਇੱਕ ਵੇਲੇ ਚੌਕੀ ਕਰਨ ਦੂਜੇ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਸੇਵਾ, ਰੱਤਾ ਪੰਜਾਬ ਆਦਿਕ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ, ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਸਤਸੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਿਆ ਰਹੇ।*[61]

ਭਾਈ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ[62] ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਰਹੁ ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦੇ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਰਹੇ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਪ ਸੰਗੀਤ ਗਿਆਤਾ ਸਨ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਸਨ। ਜੌਨਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਮਸੰਦ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਕੀਤਰਨ ਤੋਂ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।[63]

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੱਦੂ ਅਤੇ ਮੱਦੂ[64] ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਗੁਰ ਸਿਖ ਰਹਿਤ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਮੀਤ
ਪਰਭਾਤੇ ਉਠ ਕਰ ਹਿਤਚੀਤ
ਵਾਹਗੁਰੂ ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰ ਸੁ ਜਾਪ ।
ਕਰ ਇਸਨਾਨ ਪੜੋ ਜਪ ਜਾਪ।

ਸੰਧਯਾ ਸਮੇ ਸੁਨੈ ਰਹਿਰਾਸ।

ਕੀਰਤਨ ਕਥਾ ਸੁਨੈ ਹਰਿ ਯਾਸ।।[65]

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਵੇਲੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿਖ ਸਜਾ ਯੋਗ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਪ੍ਰਾਤਕਾਲ ਸਤਸੰਗ ਨ ਜਾਵੇ।।
ਤਨਖਾਹ ਦਾਰ ਵਾ ਬਡਾ ਕਹਾਵੈ।।
ਸਤਿਸੰਗ ਜਾਇ ਕਰ ਰਿਤ ਭੁਲਾਵੈ।।
ਹਰਿ ਯਸ ਸੁਨਤੇ ਬਾਤ ਚਲਾਵੈ।।

ਸੋ ਤਨਖਾਹੀ ਮੂਲ ਕਹਾਵੇ।।[66]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸੀ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਿਸ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਉਹ ਆਪ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਿਸ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ (ਕੀਰਤਨ) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ?

3. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਚੇਤਨਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਈ ਸਧਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ 'ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ', 'ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ', ਅਤੇ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਹੈ :

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ।। *(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 722)*

ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾਨਕ ਆਖੈ ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੇਲਾ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 723)

ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ।। ਤਿਨਿ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ।।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 628)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਗੋਂ ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਲ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਹੈ:

ੳ. ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇ ਪਿਆਰਿਹੋ ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 920)

ਅ. ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵਹ ਭਾਈ।। ਓਹ ਸਫਲ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਈ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 629)

ੲ. ਹਰਿ ਦਿਨੁ ਰੈਣਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈਐ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 623)

ਸ. ਜੈਸੋ ਗੁਰਿ ਉਪਦੇਸਿਆ ਮੈ ਤੈਸੋ ਕਹਿਆ ਪੁਕਾਰਿ।।
ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਕਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਹੋਇ ਉਧਾਰੁ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 214)

ਹ. *ਸਾਧੋ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵਉ॥*

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 219)

ਕ. *ਮਨ ਮਹਿ ਸਿੰਚਹੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮ॥*
ਅਨ ਦਿਨੁ ਕੀਰਤਨੁ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਮ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 807)

ਗੁਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗ ਵੀ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਅਰਥਾਤ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਮੰਗੀ ਹੈ :

ੳ. *ਮਨ ਮਹਿ ਚਿਤਵਉ ਚਿਤਵਨੀ ਉਦਮੁ ਕਰਉ ਉਠ ਨੀਤ॥*
ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਕਾ ਆਹਰੋ ਹਰਿ ਦੇਹੁ ਨਾਨਕ ਕੇ ਮੀਤ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 519)

ਅ. *ਪ੍ਰਭੁ ਕੀਜੈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਾਨ ਹਮ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਵਹਗੇ॥*

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1321)

ੲ. *ਕਰਿ ਦਇਆ ਮਇਆ ਦਇਆਲ ਸਾਚੇ ਸਬਦਿ ਮਿਲਿ ਗੁਣ ਗਾਵਓ॥*

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 436)

ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਸਾਰੇ ਯਗਾਂ, ਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਤਮ ਹੈ :

ਅਸੁਮੇਧ ਜਗਨੇ॥ ਤੁਲਾ ਪੁਰਖ ਦਾਨੇ॥ ਪ੍ਰਾਗ ਅਸਨਾਨੇ॥॥1॥
ਤਉ ਨ ਪੁਜਹਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਨਾਮਾ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 873)

ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਕਲਿਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨੁ ਪਰਧਾਨਾ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪੀਐ ਲਾਇ ਧਿਆਨਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1075)

ਕੀਰਤਨੁ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ॥
ਆਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 893)

ਗ੍ਰਿਹਿ ਤਾ ਕੇ ਬਸੰਤੁ ਗਨੀ॥
ਜਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨੁ ਹਰਿ ਧੁਨੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1180)

ਜਿੱਥੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਤਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਉਥੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ :

ਭਲੋ ਭਲੋ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ॥
ਰਾਮ ਰਮਾ ਰਾਮਾ ਗੁਨ ਗਾਓ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 885)

ਜੋ ਤੁਮਰਾ ਜਸੁ ਗਾਵਿਹ ਕਰਤੇ ਸੇ ਜਨ ਕਬਹੁ ਨ ਮਰਤੇ ਝੁਰਿ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 716)

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਨਰ ਸੁਖੀਆ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗੁਨ ਗਾਵੈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 831)

ਸਾ ਰਸਨਾ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹੈ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੜੀਏ
ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਕੇਰੇ ਰਾਮ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 540)

ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਥਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:

ਤੇ ਸ੍ਰਵਨ ਭਲੇ ਸੋਭਨੀਕ ਹਹਿ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੁੜੀਏ
ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਸੁਣਹਿ ਹਰਿ ਤੇਰੇ ਰਾਮ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 540)

ਗੁਰਦੁਆਰੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਸੁਣੀਐ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟਿ ਹਰਿ ਜਸੁ ਮੁਖਿ ਭਣੀਐ॥
ਕਲਿ ਕਲੇਸ ਮਿਟਾਏ ਸਤਿਗੁਰੁ ਹਰਿ ਦਰਗਹ ਦੇਵੈ ਮਾਨਾ ਹੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1075)

ਜੋ ਜੋ ਕਥੈ ਸੁਨੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਤਾ ਕੀ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਸ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1300)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਸਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੀਤਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬੜੇ ਸੁਚੇਤ ਹਨ? ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਰਬਾਰੀ ਗਾਇਕ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਦਰਬਾਰੀ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਕੇਵਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦਾਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਲਾਸੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ :

ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਬਾਰੇ :

ਰਾਗਾਂ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ ਹੈ ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ॥
ਸਦਾ ਹਰਿ ਸਚੁ ਮਨਿ ਵਸੈ ਨਿਹਚਲ ਮਤਿ ਅਪਾਰੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 83)

ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਬਾਰੇ :

ਗਉੜੀ ਰਾਗਿ ਸੁਲਖਣੀ ਜੇ ਖਸਮੈ ਚਿਤਿ ਕਰੇਇ॥
ਭਾਣੈ ਚਲੈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੈ ਐਸਾ ਸੀਗਾਰੁ ਕਰੇਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 311)

ਗੂਜਰੀ ਰਾਗ ਬਾਰੇ :

ਗੂਜਰੀ ਜਾਤਿ ਗਵਾਰਿ ਜਾ ਸਹੁ ਪਾਏ ਆਪਣਾ॥
ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰਿ ਅਨਦਿਨੁ ਹਰਿ ਜਪੁ ਜਾਪਣਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 516)

ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ ਬਾਰੇ :

ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਵਡਹੰਸ ਹੈ, ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਉਰਿਧਾਰਿ॥
ਸਚੁ ਸੰਗ੍ਰਹਹਿ ਸਦ ਸਚਿ ਰਹਹਿ ਸਚੈ ਨਾਮਿ ਪਿਆਰਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 585)

ਸੋਰਠ ਰਾਗ ਬਾਰੇ :

ਸੋਰਠਿ ਸੋ ਰਸੁ ਪੀਜੀਐ ਕਬਹੂ ਨ ਫੀਕਾ ਹੋਇ॥
ਨਾਨਕ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗੁਨ ਗਾਈਅਹਿ ਦਰਗਹ ਨਿਰਮਲ ਸੋਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1425)

ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਬਾਰੇ :

ਧਨਾਸਰੀ ਧਨਵੰਤੀ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ
ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ॥
ਤਨੁ ਮਨੁ ਸਉਪੈ ਜੀਅ ਸਉ ਭਾਈ
ਲੈਣ ਹੁਕਮਿ ਫਿਰਾਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1419)

ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਬਾਰੇ :

ਹਰਿ ਉਤਮੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਗਾਵਿਆ ਕਰਿ ਨਾਦੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਰਾਗੁ॥
ਉਪਦੇਸੁ ਗੁਰੂ ਸੁਣਿ ਮੰਨਿਆ ਧੁਰਿ ਮਸਤਕਿ ਪੂਰਾ ਭਾਗੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 849)

ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਬਾਰੇ :

ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਮੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਤਾਂ ਬਨਿਆ ਸੀਗਾਰ॥
ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਕਮਲੁ ਬਿਗਸਿਆ ਤਾ ਸਉਪਿਆ ਭਗਤਿ ਭੰਡਾਰੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 950)

ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਬਾਰੇ :

ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਅਰਾਧੀਐ ਨਾਮਿ ਰੰਗ ਬੈਰਾਗੁ॥
ਜੀਤੇ ਪੰਚ ਬੈਰਾਈਆ ਨਾਨਕ ਸਫਲ ਮਾਰੂ ਇਹ ਰਾਗ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1425)

ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗ ਬਾਰੇ :

ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਜਾਣਿਐ ਭਾਈ ਸਬਦੇ ਕਰੇ ਪਿਆਰੁ॥
ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਸਿਉ ਮਿਲ ਦੋ ਸਚੇ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1087)

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਭਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਵੇ :

ਸਭਨਾ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚਿ ਸੋ ਭਲਾ ਭਾਈ ਜਿਤੁ ਵਸਿਆ ਮਨਿ ਆਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 1423)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਰਾਗ ਵੀ ਧੰਨ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਬੁਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਧੰਨ ਸੁ ਰਾਗ ਸੁਰੰਗੜੇ ਆਲਾਪਤ ਸਭ ਤਿਖ ਜਾਇ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 958)

ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਕੇਵਲ ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨਰਿਤ ਤਿੰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮੌਲਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਗਾਇਨ :

ਓਅੰਕਾਰਿ ਏਕ ਧੁਨਿ ਏਕੈ ਏਕੈ ਰਾਗੁ ਅਲਾਪੈ॥...
ਭਲੋ ਭਲੋ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ॥ ਰਾਮ ਰਮਾ ਰਾਮਾ ਗੁਨ ਗਾਉ॥
ਛੋਡਿ ਮਾਇਆ ਕੇ ਧੰਧ ਸੁਆਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 884)

ਕ ਗਾਵਤ ਰਹੇ ਮਨ ਸਾਦ ਨਾ ਪਾਇ॥

ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਗਾਵਹਿ ਬਿਰਥਾ ਸਭ ਜਾਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 158)

ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ :

ਵਾਜਾ ਮਤਿ ਪਖਾਵਜੁ ਭਾਉ॥
ਹੋਇ ਅਨੰਦੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ॥
ਏਹਾ ਭਗਤਿ ਏਹੋ ਤਪ ਤਾਉ॥
ਇਤੁ ਰੰਗਿ ਨਾਚਹੁ ਰਖਿ ਰਖਿ ਪਾਉ॥੧॥
ਪੂਰੇ ਤਾਲ ਜਾਵੈ ਸਾਲਾਹ॥
ਹੋਰ ਨਚਣਾ ਖੁਸੀਆ ਮਨ ਮਾਹ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵਜਹਿ ਦੁਇ ਤਾਲ॥
ਪੈਰੀ ਵਾਜਾ ਸਦਾ ਨਿਹਾਲ॥
ਰਾਗੁ ਨਾਦੁ ਨਹੀਂ ਦੂਜਾ ਭਾਉ॥
ਇਤੁ ਰੰਗਿ ਨਾਚਿਹ ਰਖਿ ਰਿਖ ਪਾਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 350)

ਬਹੁ ਤਾਲ ਪੂਰੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾਏ॥ ਨਾ ਕੋ ਸੁਣੇ ਨ ਮੰਨਿ ਵਸਾਏ॥
ਮਾਇਆ ਕਾਰਣਿ ਪਿੜ ਬੰਧਿ ਨਾਚੈ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਦੁਖ ਪਾਵਣਿਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 122)

ਤੇਰਾ ਜਨੁ ਨਿਰਤਿ ਕਰੇ ਗੁਣ ਗਾਵੈ॥
ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 381)

ਪੰਚ ਬਜਿਤ੍ਰ ਕਰੇ ਸੰਤੋਖਾ ਸਾਤ ਸੁਰਾ ਲੈ ਚਾਲੈ॥
ਬਾਜਾ ਮਾਣੁ ਤਾਣੁ ਤਜਿ ਤਾਨਾ ਪਾਉ ਨ ਬੀਗਾ ਘਾਲੈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 885)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ, ਗੁਰ-ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. *ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ,* ਪੰਨਾ 1
2. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, *ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੀਵਨੀਆਂ,* ਪੰਨਾ 5
3. *ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ,* ਵਾਰ 2 ਪਉੜੀ 13
4. *ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ,* ਪੰਨਾ 16
5. *ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ,* ਪੰਨਾ 11, 12, 13, 14, ਆਦਿ
6. *ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾਵਲੀ,* (ਭਾਗ 4) ਪੰਨਾ 78
7. *ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾਵਲੀ,* (ਭਾਗ 4) ਪੰਨਾ 182
8. *ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ,* ਪੰਨਾ 129
9. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, *ਦਸ ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ,* ਪੰਨਾ 23-24

10. *ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾਵਲੀ,* (ਭਾਗ 4) ਪੰਨਾ 325
11. *ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ,* ਪੰਨਾ 22
12. *ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾਵਲੀ,* (ਭਾਗ 4) ਪੰਨਾ 182
13. *ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ,* ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 38
14. *ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ,* ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 14
15. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ,* ਪੰਨਾ 36
16. ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,* ਛੰਤ 165
17. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ,* ਪੰਨਾ 286
18. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ,* ਪੰਨਾ 38
19. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਨਾ 323
20. *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ,* ਪੰਨਾ 314
21. *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ,* ਪੰਨਾ 318
22. ਹਉ ਢਾਢੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਖਸਮੁ ਕਾ ਹਰਿ ਕੇ ਦਰਿ ਆਇਆ॥ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 91
23. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) "ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ", *ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ,* ਸੰ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਪੰਨਾ 70
24. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ,* ਗਿ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ 'ਰਸ', ਪੰਨਾ 18
25. *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ,* ਪੰਨਾ 340
26. Macauliffe, *The Sikh Religion,* Vol. III, Page 1
27. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ,* ਪੰਨਾ 354,
28. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, *ਦਸ ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ,* (ਅਨੁ.) 1972, ਪੰਨਾ 61
29. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ,* ਪੰਨਾ 402
30. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, *ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 171
31. "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ", *ਨਉਨਿਧ,* ਪੰਨਾ 43
32. "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ", *ਨਉਨਿਧ,* ਪੰਨਾ 43
33. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਆਪਨੇ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਬਲਾਕੀ ਦਾਸ ਮਸੰਦ ਦੀ ਮਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਚਿਤਰ ਆਪ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,* ਸਾਖੀ 14 ਵੀ ਹਵਾਲਾ *ਨਉਂਨਿਧ,* ਪੰਨਾ 47
34. *ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* (ਮਾਸਿਕ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਸੰਬਰ 1975, ਪੰਨਾ 145
35. *ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,* ਗਿ: ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਪਾਦਿਤ 1972, ਪੰਨਾ 1025
36. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ,* ਪੰਨਾ 617
37. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1 ਪਉੜੀ 27
38. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1 ਪਉੜੀ 38
39. *ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ,* ਹਵਾਲਾ-ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ,* ਪੰਨਾ 32
40. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, *ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ,* ਪੰਨਾ 45-47
41. ਇਥੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰੋਤੇ ਬਣਦੇ ਹਨ 'ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ' ਦੇ ਲਿਖਣੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਭੁੱਲ ਹੈ।
42. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, *ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ,* ਹਵਾਲਾ *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ,* ਗਿ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 31-52
43. ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,* ਛੰਦ 165
44. ਹੁਤੈ ਡੂਮ ਬਲਵੰਡ ਮਹਾਨਾ,
    ਸਤਾ ਤਿਸਕੋ ਅਨੁਜ ਸੁਜਾਨਾ। *ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* ਰਾਗ 3-43
45. ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) *ਅਸ਼ਟਗੁਰ ਚਮਤਕਾਰ,* ਪੰਨਾ 251
46. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ,* ਪੰਨਾ 294
47. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ,* ਪੰਨਾ 38

48. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ,* ਪੰਨਾ 317-318
49. *ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ,* ਵਾਰ 11, ਪਉੜੀ 16
50. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ,* ਪੰਨਾ 346
51. ਮਨੀ ਸਿੰਘ (ਭਾ.), *ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ,* ਪੰਨਾ 91-92
52. *ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ,* ਵਾਰ 31, ਪਉੜੀ 1
53. *ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ,* ਵਾਰ 26, ਪਉੜੀ 1
54. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, *ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਯੇ,* ਪੰਨਾ 227
55. *ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ,* ਵਾਰ 6, ਪਉੜੀ 12
56. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, *ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਯੇ,* ਪੰਨਾ 227
57. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, *ਵਾਦਨ ਕਲਾ,* ਪੰਨਾ 280
58. *ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ,* ਰਾਸਿ 4, ਅਧਿਆਇ 45
59. *ਨੱਥ ਢੱਡ ਬਜਾਇਆ : ਅਬਦੁੱਲਾ ਹਥ ਰਬਾਬ*
60. ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ, ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਲੀਦਾਨ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼, *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,* ਦਸੰਬਰ, 1975, ਪੰਨਾ 145
61. *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ,* ਪੰਨਾ 603
62. *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ,* ਪੰਨਾ 47
63. *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ,* ਪੰਨਾ 675
64. ਸਦੂ ਮਦੂ ਆਸਾ ਵਾਰ
    ਕੀਰਤਨ ਕਰਤੈ ਰਾਗ ਸੁਧਾਰ
    ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਹਵਾਲਾ, *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ,* ਪੰਨਾ 49
65. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਕਾ, ਹਵਾਲਾ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ,* ਪੰਨਾ 261
66. *ਤਨਖਾਹਨਾਮਾ,* ਹਵਾਲਾ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ,* ਪੰਨਾ 254

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਿੱਧ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਿਸ ਸਾਹਿਤਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉਪਰ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਸੀ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਅਧੀਨ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ
2. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ :

ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਜਗਤ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਜਗਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਇਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ, ਮਨੋ ਭਾਵ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਬੜਾ ਸਰਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਬੜਾ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਗੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਸੰਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਆਦਿ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ 'ਗੂੰਗੇ ਦੀ ਮਠਿਆਈ' ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਸਾਧਾਰਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਧਾਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਅਨੁਭਵੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਤਮਾ ਬੁੱਧ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਹਾਂ ਸੱਚ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਵਾਰ ਚੁੱਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਰੱਖੀ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਉਤਰ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਮਹਾਂ ਸੱਚ 'ਚੁੱਪ' ਵਾਂਗ ਅਸ਼ਬਦ ਹੈ।" ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੰਤ-ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਫਕੀਰ ਛੇ ਕੋਹ ਪੈਂਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਫਕੀਰ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਐਨੀ ਦੂਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਉਹ ਫਕੀਰ ਜੀ ਚੁੱਪ ਰਹੇ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇ, ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ?" ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ – "ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਇਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬੋਲ ਕੇ ਦੱਸੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਮਨ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਬੋਲਾਂਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਅਸਲ ਭਾਵ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੋਗੇ"

ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬੀ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਡਾ. ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਭਾਵੇਂ ਨਾਕਾਫੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਰੱਬੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਔਖਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ 'ਸੱਚ' ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਕੇ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੱਚ ਦਾ ਸਾਧਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।[1] ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਠੀਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਅਧਿਆਤਮਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੀਨੇ ਦੀ ਚਾਰ ਦਿਵਾਰੀ ਵਿਚ ਰੋਕ ਰੱਖਣਾ ਇਕ ਸਾਧਕ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਚੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਬਿਹਬਲ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ।[2] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਕੋਈ ਮਹਾਂ-ਸ਼ਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਸੀ:

'ਹਉ ਆਪਹੁ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਣਦਾ ਮੈ ਕਹਿਆ ਸਭ ਹੁਕਮਾਉ ਜੀਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 763)

ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੱਚ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਇੰਨੇ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸ਼ਿਦਤ ਅਧੀਨ ਉਹ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਨਾਲ ਸੰਕੇਤਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ :

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 722)

ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 628)

ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ 'ਅਖਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਖਰ ਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਪਰਪੰਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਉਨੀਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ, ਸਿਫਤ, ਗਿਆਨ, ਗੀਤ, ਗੁਣ, ਲਿਖਣਾ, ਬੋਲਣਾ ਆਦਿ ਸਭ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਅੱਖਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ :

ਅਖਰੀ ਨਾਮੁ ਅਖਰੀ ਸਾਲਾਹ।।
ਅਖਰੀ ਗਿਆਨੁ ਗੀਤ ਗੁਣ ਗਾਹ।।
ਅਖਰੀ ਲਿਖਣੁ ਬੋਲਣੁ ਬਾਣਿ।।
ਅਖਰਾ ਸਿਰਿ ਸੰਜੋਗੁ ਵਿਖਾਣਿ।।
ਜਿਨਿ ਏਹਿ ਲਿਖੇ ਤਿਸੁ ਸਿਰਿ ਨਾਹਿ।।
ਜਿਵ ਫੁਰਮਾਏ ਤਿਵ ਤਿਵ ਪਾਹਿ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 4)

ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਾਂਗ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਨਾਦ। ਨਾਦ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹਸਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਗੋਚਰ ਜਗਤ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਥਾਹ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਨਾਦ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਦ ਅਦੁਤੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਦ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਨਾਲ ਪਰਮ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ ਮਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਨਾਦ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"[3]

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਨਾਦ ਬਿਨਾ ਗੀਤ ਹੈ, ਨਾ ਨਾਦ ਬਿਨਾਂ ਨਰਿਤ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਹੀ ਨਾਦਾਤਮਕ ਹੈ।[4] ਨਾਦ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪੂ ਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਅਜੇਹਾ ਬਾਕੀ ਬੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੀ ਬੁਧੀ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਾਪਨਆਵਰ[5] ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ (universe) ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਸੋਦਰੁ ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਦਰਦਿਆਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਚਿਤਰ-ਗੁਪਤ, ਧਰਮਰਾਜ, ਈਸ਼ਵਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਸਿੱਧ ਜਤੀ, ਸਤੀ, ਜੋਧੇ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਗਾ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਪੌਣ ਪਾਣੀ ਅੱਗ, ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਸਮੁਚਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗਾ ਰਹੀ ਹੈ :

ਸੋ ਦਰੁ ਕੇਹਾ ਸੋ ਘਰੁ ਕੇਹਾ ਜਿਤੁ ਬਹਿ ਸਰਬ ਸਮਾਲੇ।।
ਵਾਜੇ ਨਾਦ ਅਨੇਕ ਅਸੰਖਾ ਕੇਤੇ ਵਾਵਣਹਾਰੇ ।।
ਕੇਤੇ ਰਾਗ ਪਰੀ ਸਿਉ ਕਹੀਅਨਿ ਕੇਤੇ ਗਾਵਣਹਾਰੇ।।
ਗਾਵਹਿ ਤੁਹਨੋ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰ ਗਾਵੈ ਰਾਜਾ ਧਰਮੁ ਦੁਆਰੇ।।
ਗਾਵਹਿ ਚਿਤੁ ਗੁਪਤੁ ਲਿਖਿ ਜਾਣਹਿ ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਧਰਮੁ ਵੀਚਾਰੇ।।

ਗਾਵਹਿ ਈਸਰੁ ਬਰਮਾ ਦੇਵੀ ਸੋਹਨਿ ਸਦਾ ਸਵਾਰੇ॥
ਗਾਵਹਿ ਇੰਦ ਇਦਾਸਣਿ ਬੈਠੇ ਦੇਵਤਿਆ ਦਰਿ ਨਾਲੇ॥
ਗਾਵਹਿ ਸਿਧ ਸਮਾਧੀ ਅੰਦਰਿ ਗਾਵਨਿ ਸਾਧ ਵਿਚਾਰੇ॥
ਗਵਾਨਿ ਜਤੀ ਸਤੀ ਸੰਤੋਖੀ ਗਾਵਹਿ ਵੀਰ ਕਰਾਰੇ॥
ਗਾਵਨਿ ਪੰਡਿਤ ਪੜਨਿ ਰਖੀਸਰ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਵੇਦਾ ਨਾਲੇ॥
ਗਾਵਹਿ ਮੋਹਣੀਆ ਮਨੁਮੋਹਨਿ ਸੁਰਗਾ ਮਛ ਪਇਆਲੇ॥
ਗਾਵਨਿ ਰਤਨ ਉਪਾਏ ਤੇਰੇ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਨਾਲੇ॥
ਗਾਵਹਿ ਜੋਧ ਮਹਾਬਲ ਸੂਰਾ ਗਾਵਹਿ ਖਾਣੀ ਚਾਰੇ॥
ਗਾਵਹਿ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਵਰਭੰਡਾ ਕਰਿ ਕਰਿ ਰਖੇ ਧਾਰੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 6)

ਇੰਜ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਲਗਭਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਲਈ 'ਸਬਦ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ 'ਸਬਦ' ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ-

ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ॥
ਸਬਦੈ ਹੀ ਫਿਰਿ ਓਪਤਿ ਹੋਵੈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 117)

ਇਸ ਲਈ ਨਾਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਗਰ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਾਦ ਰਾਹੀਂ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵੇਂ ਅਤੇ ਸੰਖਿਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੀਮੈਨ ਸੰਗੀਤਕ ਸੁਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਸਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਲੰਮੇ ਲੇਖ ਨਾਲੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਸੁਰ ਰਾਹੀਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।[6] ਡਾਕਟਰ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਜੋ ਪੱਖ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ।"[7] ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਗੋਚਰ, ਅਜੂਨੀ, ਅਕਥ, ਅਕਾਲ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਦਿਆਂ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਤੱਕ ਬੁਧੀ ਪਹੁੰਚ ਅਸੰਭਵ ਦਸੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਢਾਡੀ' ਨੂੰ ਯੋਗ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਡੀ[8] ਕਿਹਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਭਾਵੇਂ ਅਕੱਥ ਹੈ ਪਰ ਢਾਡੀ ਉਸਨੂੰ 'ਸਬਦ' ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਥ ਸਕਦਾ ਹੈ।[9]

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ 'ਢਾਡੀ' ਇਕ ਖਾਸ ਤਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਜਸ ਗਾਉਣ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਮਿਲਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਜਿੱਥੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਉਥੇ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਅਤੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਜਿਸਦਾ ਅਧਾਰ ਨਾਦ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕਲਾ ਕਿਰਤ ਰਾਗ ਹੈ, ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵੰਨਸੁਵੰਨੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵੰਨਸੁਵੰਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿਤਵਨ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਗੰਮਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਪ੍ਰੇਮਕਾ, ਪਤੀ ਪਤਨੀ, ਭਗਤ-ਇਸ਼ਟ, ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਆਦਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ :

ਹਰਣੀ ਹੋਵਾਂ ਬਨਿ ਵਸਾ ਕੰਦ ਮੂਲ ਚੁਣਿ ਖਾਉ॥

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਵਾਰਿ ਵਾਰਿ ਹਉ ਜਾਉ ਜੀਉ॥1 ॥
ਮੈ ਬਨਜਾਰਨਿ ਰਾਮ ਕੀ॥ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਵਖਰੁ ਵਾਪਾਰੁ ਜੀ॥1 ॥ਰਹਾਉ॥
ਕੋਕਿਲ ਹੋਵਾ ਅੰਬਿ ਬਸਾ ਸਹਜਿ ਸਬਦ ਬੀਚਾਰੁ॥
ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਦਰਸਨਿ ਰੂਪਿ ਅਪਾਰੁ॥2 ॥
ਮਛਲੀ ਹੋਵਾ ਜਲਿ ਬਸਾ ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਭਿ ਸਾਰਿ॥
ਉਰਵਾਰਿ ਪਾਰਿ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਵਸੈ ਹਉ ਮਿਲਉਗੀ ਬਾਹ ਪਸਾਰਿ॥3 ॥
ਨਾਗਿਨ ਹੋਵਾ ਧਰ ਵਸਾ ਸਬਦੁ ਵਸੈ ਭਉ ਜਾਇ॥
ਨਾਨਕ ਸਦਾ ਸੁਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਇ॥4 ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 157)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਗ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਵ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵਾਧੂ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਅਕਰਣ ਬਾਰੇ ਸੰਕੀਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਕੋਈ ਅਰਥ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਰੱਖਦੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜਿਵੇਂ 'ਅਭਿਨਵ ਭਾਰਤੀ'[10] ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, "ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਨਾਦ ਦੇ ਉਸ ਰੂਪ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਨਾਦ ਜਾਂ ਸੁਰ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਾਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਅਸਧਾਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਰਿਚਰਡਜ਼[11] ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰੀਵ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਂ ਸਹਿਤਿਕ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਕੋਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਸੁੰਦਰ, ਨਾ ਚੁਭਵੇਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਇਉਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿੰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮੰਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਰਹੇ ਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ। ਠਾਕੁਰ ਜੈ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਏਸੇ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, *"ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।"*[12] ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਉਤਰਾ-ਚੜਾਓ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਤਰਾਓ ਚੜਾਓ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੀਆਂ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਵਿਵਧਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਹਲੀ ਦਾ ਡਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਡੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਤਰਕ ਆਦਿ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਲੰਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਮੱਧ (ਨਾ ਬਹੁਤੀ ਤੇਜ ਤੇ ਨਾ ਬਹੁਤੀ ਹੌਲੀ) ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[13]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਅਰਥਾਤ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਉਤਰਾਉ-ਚੜਾਉ ਉਸ ਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਰਾਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਰਾਗ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਈ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਆਈ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਸ

ਵਿਚਲੇ ਭਾਵ, ਕਲਪਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ "ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵਕ, ਬੌਧਿਕ, ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਬਿੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਵਰਤੋਂ ਵੇਲੇ ਕਵੀ ਬਾਹਰਲੇ ਜਗਤ ਦੀ ਟੁੰਬ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[14] ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਕ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਆਈ ਬਾਨੀ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਲਈ 31 ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਸਿਰੀ ਰਾਗ

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਨੀ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭਾਵ ਮਾਇਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਵਿਅਰਥਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਇਆ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਹ ਰਬੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅੱਗੇ ਨਿਗੁਣੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੋਤੀ, ਰਤਨ, ਹੀਰੇ, ਲਾਲ, ਕਸਤੂਰੀ, ਅਗਰ, ਚੰਦਨ, ਮੋਹਨੀ, ਇਸਤਰੀ, ਜੜਾਊ, ਪਲੰਘ, ਰਿਧੀਆਂ, ਸਿਧੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸੁਲਤਾਨ ਇਹ ਸਭ ਮਾਇਆ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਗੀ ਗਈ ਹੈ :

ਮੋਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਊਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ॥
ਕਸਤੂਰਿ ਕੁੰਗੂ ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ॥
ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ॥1 ॥

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਜੀਉ ਜਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉ॥
ਮੈ ਆਪਣਾ ਗੁਰੁ ਪੂਛਿ ਦੇਖਿਆ ਅਵਰੁ ਨਾਹੀ ਥਾਉ॥1 ॥ਰਹਾਉ॥

ਧਰਤੀ ਤ ਹੀਰੇ ਲਾਲ ਜੜਤੀ ਪਲਘਿ ਲਾਲ ਜੜਾਉ॥
ਮੋਹਣੀ ਮੁਖਿ ਮਣੀ ਸੋਹੈ ਕਰੇ ਰੰਗਿ ਪਸਾਉ॥
ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ॥2..

ਸਿਧੁ ਹੋਵਾ ਸਿਧਿ ਲਾਈ ਰਿਧਿ ਆਖਾ ਆਉ॥
ਗੁਪਤੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ਬੈਸਾ ਲੋਕੁ ਰਾਖੈ ਭਾਉ।
ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ॥3 ॥

ਸੁਲਤਾਨੁ ਹੋਵਾ ਮੇਲਿ ਲਸਕਰ ਤਖਤਿ ਰਾਖਾ ਪਾਉ॥
ਹੁਕਮੁ ਹਾਸਲੁ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਨਾਨਕਾ ਸਭ ਵਾਉ॥
ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ॥4 ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 14)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਹੋਰ ਬਾਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ :

ਰਸੁ ਸੁਇਨਾ ਰਸੁ ਰੁਪਾ ਕਾਮਣਿ ਰਸ ਪਰਮਲ ਕੀ ਵਾਸੁ॥
ਰਸੁ ਘੋੜੇ ਰਸੁ ਸੇਜਾ ਮੰਦਰ ਰਸੁ ਮੀਠਾ ਰਸੁ ਮਾਸੁ॥
ਏਤੇ ਰਸ ਸਰੀਰ ਕੇ ਕੈ ਘਟਿ ਨਾਮ ਨਿਵਾਸੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 15)

ਚੰਦਨੁ ਮੋਲਿ ਅਣਾਇਆ ਕੁੰਗੂ ਮਾਂਗ ਸੰਧੂਰੁ॥
ਚੋਆ ਚੰਦਨੁ ਬਹੁ ਘਣਾ ਪਾਨਾ ਨਾਲਿ ਕਪੂਰੁ॥
ਜੇ ਧਨ ਕੰਤਿ ਨ ਭਾਵਈ ਤ ਸਭਿ ਅਡੰਬਰ ਕੂੜੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 19)

ਜੇ ਲਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਭੋਗ ਕਰਹਿ ਨਵਖੰਡ ਰਾਜੁ ਕਮਾਹਿ॥
ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸੁਖੁ ਨ ਪਾਵਹੀ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਜੋਨੀ ਪਾਹਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 26)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿਲ, ਕਿਲੇ, ਘੋੜੇ, ਹਾਥੀ, ਲਸ਼ਕਰ, ਰਾਜ, ਮਿਲਖ ਛਤ੍ਰਧਾਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਇਨਾ, ਰੁਪਾ, ਧਨੁ ਦੌਲਤ ਆਦਿ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਮਾਰਗ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਦਰ ਘਰ ਮਹਲਾ ਸੋਹਣੇ ਪਕੇ ਕੋਟ ਹਜਾਰ॥
ਹਸਤੀ ਘੋੜੇ ਪਾਖਰੇ ਲਸਕਰ ਲਖ ਅਪਾਰ॥
ਕਿਸਹੀ ਨਾਲਿ ਨ ਚਲਿਆ ਖਪਿ ਖਪਿ ਮੁਏ ਅਸਾਰ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 63)

ਰਾਜ ਮਿਲਕ ਸਿਕਦਾਰੀਆਂ ਰਸ ਭੋਗਣ ਬਿਸਥਾਰ
ਬਾਗ ਸੁਹਾਵੇ ਸੋਹਣੇ ਚਲੈ ਹੁਕਮੁ ਅਫਾਰ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 70)

ਮਨਿ ਬਿਲਾਸੁ ਬਹੁ ਰੰਗੁ ਘਣਾ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਭੂਲਿ ਖੁਸੀਆ॥
ਛਤ੍ਰਧਾਰ ਬਾਦਿਸਾਹੀਆ ਵਿਚਿ ਸਹਸੇ ਪਰੀਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 42)

ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ ਸੰਚੀਐ ਮਾਲੁ ਜਾਲੁ ਜੰਜਾਲੁ॥
ਸਭ ਜਗ ਮਹਿ ਦੋਹੀ ਫੇਰੀਐ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਸਿਰਿ ਕਾਲੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 63)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬੱਚ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਦਾ ਭਾਵ ਛਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਿਆਗ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਬੜਾ ਢੁਕਵਾਂ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੁਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਕੋਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਅਚਾਰਿਆ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਉਹ ਰਾਗ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਹੀ ਢੁੱਕਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[15] ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਜੇਠ ਹਾੜ ਅਤੇ ਮਾਘ ਫੱਗਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਤਪੱਸਵੀ ਲੋਕ ਬਨਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ।[16]

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਜੋਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਨਿਸਿ ਅਧਿਆਰੀ ਸੁਤੀਏ ਕਿਉ ਪਿਰ ਬਿਨੁ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ॥
ਅੰਕ ਜਲਉ ਤਨੁ ਜਾਲੀਅਉ ਮਨੁ ਧਨੁ ਜਲਿ ਬਲਿ ਜਾਇ॥
ਜਾ ਧਨ ਕੰਤਿ ਨ ਰਾਵੀਆ ਤਾ ਬਿਰਥਾ ਜੋਬਨੁ ਜਾਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 54)

ਇਹ ਭਾਵ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬੜੇ ਢੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਤੀਬਰ ਮੱਧਮ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਗੰਧਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੀਬਰ ਮੱਧਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਾਵ ਵੀ ਝਲਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਗ ਮਾਝ

ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, *"ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਦੇਸੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ। ਜੋ ਦੋਪਹਿਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਰਾਗ ਹੈ।"*[17]

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਭ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮੀਂਹ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਝਿਮਿ ਝਿਮਿ ਵਰਸੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰਾ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 102)

ਹੁਕਮੀ ਵਰਸਣ ਲਾਗੇ ਮੇਹਾ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 104)

ਭਏ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਗੋਵਿੰਦ ਗੁਸਾਈ।।
ਮੇਘ ਵਰਸੈ ਸਭਨੀ ਥਾਈ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 105)

ਮੀਹ ਪਇਆ ਪਰਮੇਸਰਿ ਪਾਇਆ।।
ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਭਿ ਸੁਖੀ ਵਸਾਇਆ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 106)

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਿ ਪ੍ਰਭਿ ਮੇਘੁ ਪਠਾਇਆ।।
ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਦਹਦਿਸਿ ਵਰਸਾਇਆ।।
ਸਾਂਤਿ ਭਈ ਬੁਝੀ ਸਭ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਅਨਦੁ ਭਇਆ ਸਭ ਠਾਈ ਜੀਉ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 106)

ਅਜੇਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੋਕ ਮੀਂਹ ਲਈ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਮਾਝ ਰਾਗ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਰਾਗ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[18] ਇਸੇ ਲਈ ਜਿਥੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਥੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਚਾਤ੍ਰਿਕ', 'ਬੂੰਦ ਅਤੇ 'ਜਲ' ਬਿੰਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਹਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦੀਨ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣਾਈ।।
ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਬੂੰਦ ਮੁਖਿ ਪਾਈ।।
ਹਰਿ ਜਲਨਿਧਿ ਹਮ ਜਲ ਕੇ ਮੀਨੇ ਜਨ ਨਾਨਕ ਜਲ ਬਿਨੁ ਮਰੀਐ ਜੀਉ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 95)

ਤੂ ਜਲਨਿਧਿ ਹਮ ਮੀਨ ਤੁਮਾਰੈ।।
ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਬੂੰਦ ਹਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਤਿਖਹਾਰੇ।।
ਤੁਮਰੀ ਆਸ ਪਿਆਸਾ ਤੁਮਰੀ ਤੁਮਹੀ ਸੰਗਿ ਮਨ ਲੀਨਾ ਜੀਉ।।

ਤ੍ਰਿਖਾਵੰਤ ਜਲੁ ਪੀਵਤ ਠੰਢਾ ਤਿਉ ਹਰਿ ਸੰਗਿ ਇਹੁ ਮਨੁ ਭੀਨਾ ਜੀਉ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 100)

ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਲੋਚੈ ਗੁਰਦਰਸਨ ਤਾਈ।।
ਬਿਲਪ ਕਰੇ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਕੀ ਨਿਆਈ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 96)

ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ[19] ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ [20] ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ [21] ਰਚਿਤ ਕਈ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਜੋਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਮਾਝ ਰਾਗ ਇਕ ਢੁਕਵਾਂ ਰਾਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਸਥਾਈ ਸੁਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਸੁਰ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਉਹ ਭਾਤਖੰਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[22]

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੀ ਵਾਰ ਅੰਦਰ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਹੋਵੇ ਉਹ ਰਾਗ ਵੀਰ ਰੌਦਰ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[23]

ਸੋ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਵ ਦੀ ਥਾਂ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਵਿਜੋਗ, ਵੀਰ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਇਹ ਰਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗਉੜੀ

ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ, ਬ੍ਰਹਮ, ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਭੈ' ਤੇ 'ਭਗਤੀ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, *ਓਹ ਨ ਮੂਆ ਜੋ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ'* ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; *'ਪਾਪ ਪੁੰਨੁ ਬੀਜ ਕੀ ਪੋਟ'* ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਇਆ ਹੈ, *'ਤਰਵਰ ਪੰਖੀ ਬਹੁ ਨਿਸਿ ਬਾਸਾ'* ਦੀ ਅਸਲਿਅਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ *'ਗੁਰਿ ਮਿਲਿਐ ਸਭ ਸਤਿ ਬੁਧਿ ਹੋਈ' 'ਕਰਮੁ ਹੋਵੈ ਸਤਿਸੰਗਿ ਮਿਲਾਏ', ਮਨ ਮਾਰੇ ਧਾਤੁ ਮਰਿ ਜਾਏ' ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਸਭ ਜਗੁ ਬਉਰਾਨਾ।' 'ਏਕਸ ਤੇ ਸਭਿ ਰੂਪ ਹਰਿ ਰੰਗਾ', 'ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਜੁਗ ਚਾਰੇ ਹੋਈ'* ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸਾਹਿਬ ਨੇ *ਸੁਖਮਨੀ* ਤੇ *ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ* ਵਿਚ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।"[24] ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ ਸਰੀਰ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਗਿਆਨ ਹੈ ਉਥੇ ਚੰਚਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਇਸ ਲਈ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਾਂਤ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਇਕ ਅਨੁਕੂਲ ਰਾਗ ਹੈ।

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਧੈਵਤ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਾਗ ਕਰੁਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਗਾਇਨ ਗੀਤ ਪਦਤੀਆਂ ਸ਼ੁਧਾ ਭਿੰਨਾ, ਗੌੜੀ, ਵੈਸਰਾ ਜਾਂ ਵੈਗਸਰਾ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣੀ ਵਿਚ ਗਉੜੀ ਤੀਜੇ ਥਾਂ ਤੇ ਹੈ। ਗੌੜੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ : ਗੰਭੀਰ, ਮੰਦਰਿ, ਮੱਧ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਠੀਕ ਗਮਕ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਗੀਤ ਹੈ।

ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਇਕ ਗੌੜਹਾਰ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- ਸਰਲ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਗਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[25] ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਇਥੋਂ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਰਬਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[26]

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸੰਜੋਗ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਸੰਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ

ਮੇਰੀ ਇਛ ਪੁਨੀ ਜੀਉ ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨ ਆਇਆ॥
ਮਿਲਿ ਵਰੁ ਨਾਰੀ ਮੰਗਲੁ ਗਾਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 242)

ਵਿਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ

ਸੁਣਿ ਨਾਹ ਪ੍ਰਭੂ ਜੀਉ ਏਕਲੜੀ ਬਨ ਮਾਹੇ॥

ਕਿਉ ਧੀਰੈਗੀ ਨਾਹ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਭ ਵੇਪਰਵਾਹੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 243)

ਇਹ ਭਾਵ ਵੀ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਨਾਲ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ'[27] ਵਿਚ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਭਾਵ ਚਿੱਤਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਦਿਨੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਵੀ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।[28] ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਾਗ ਜਿਥੇ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵਾਂ ਲਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ ਉਥੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵੀ ਹੈ।

ਰਾਗ ਆਸਾ

ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਸ਼ਾ ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਸਤੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਹਨ :

ਉਦਮੁ ਕਰਹੁ ਵਡਭਾਗੀਹੋ ਸਿਮਰਹੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਰਾਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 456)

ਵੰਞੁ ਮੇਰੇ ਆਲਸਾ ਹਰਿ ਪਾਸਿ ਬੇਨੰਤੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 460)

ਉਠਿ ਵਞੁ ਵਟਾਊੜਿਆ ਤੈ ਕਿਆ ਚਿਰੁ ਲਾਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 459)

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ 'ਆਸਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਚੰਗੀ ਅਤੇ ਮਾੜੀ 'ਆਸਾ' ਵਾਸਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਆਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਸਾਤਲ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਆਸ' ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਖਾਣ ਜੀਵਣ ਕੀ ਬਹੁਤੀ ਆਸ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 354)

ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਦੋਊ ਬਿਨਾਸਤ ਤ੍ਰਿਹੁ ਗੁਣ ਆਸ ਨਿਰਾਸ ਭਈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 356)

ਆਸ ਨਿਰਾਸੀ ਤਉ ਸੰਨਿਆਸੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 356)

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਾ 354 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਨਾ 462 ਤਕ 31 ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਵਾਰ 'ਆਸ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣਾ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਭਾਵ ਪੱਖੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਆਸਾ ਨਾਲ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਆਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਾ ਵਾਦੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ[29] ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਰਤ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ[30] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਰ ਵਾਦੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਬੀਰ ਰਸੀ ਭਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਅਚੇਤ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਅਢੁੱਕਵਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ :

ਨਿਕਟਿ ਆਨਿ ਪ੍ਰਿਅ ਸੇਜ ਧਰੀ॥
ਕਾਨਿ ਕਢਨ ਤੇ ਛੂਟਿ ਪਰੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 384)

ਮੇਰੀ ਸੇਜੜੀਐ ਆਡੰਬਰ ਬਣਿਆ॥

ਮਨਿ ਅਨਦੁ ਭਇਆ ਪ੍ਰਭੁ ਆਵਤੁ ਸੁਣਿਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 459)

ਆਚਾਰੀਆ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ, ਭਰਤ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮਧਮ ਸੁਰ ਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਰਾਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[31] ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਮਧਮ ਸੁਰ ਵਾਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਕਰਨਾ ਬੇਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਨੀ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬੜੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਹਨ–"ਗੰਭੀਰ ਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਜਿਸ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਆਸਾ' ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਗ ਉਸੇ ਆਸ਼ਾ ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਛਿਪਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ।"[32]

ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ

ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਦੇ ਅੰਗ ਮੂਰਤੀ, ਨਰਿਤ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦੇ ਡੂੰਘੇਰੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਕਰੀ ਚਨਣਾਠੀਆ ਜੇ ਮਨੁ ਉਰਸਾ ਹੋਇ॥
ਕਰਣੀ ਕੁੰਗੂ ਜੇ ਰਲੈ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਹੋਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 489)

ਹਿੰਦੂ ਪੂਜਾ ਪਧਤੀ ਵਿਚ ਨਰਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ 'ਨਰਿਤ' ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ :

ਨਾਚ ਰੇ ਮਨ ਗੁਰ ਕੈ ਆਗੈ॥
ਗੁਰ ਕੈ ਭਾਣੈ ਨਾਚਹਿ ਤਾ ਸੁਖੁ ਪਾਵਹਿ ਅੰਤੇ ਜਮ ਭਉ ਭਾਗੈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 506)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਗੰਭੀਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਕਾ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਆਦਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੂਜਾ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਗੂਜਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਾਗ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।[33] ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗੂਜਰੀ' ਵੀ ਗੋਪੀਆਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਚਲਦਾ ਹੈ:

ਮੇਰੇ ਠਾਕੁਰ ਰਖਿ ਲੇਵਹੁ ਕਿਰਪਾਧਾਰੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 495)

ਗੋਵਿੰਦ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਠਾਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 502)

ਉਪਦੇਸ਼ਮਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ, ਬੀਰ, ਮਾਈ, ਪੂਤਾ, ਸਾਜਨ ਆਦਿ ਸੰਬੋਧਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।
ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਉਦਮੁ ਕਰੇਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂ ਕਮਾਵਦਿਆ ਸੁਖ ਭੁੰਚੁ॥
ਧਿਆਇਦਿਆ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲੁ ਨਾਨਕ ਉਤਰੀ ਚਿੰਤ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 522)

ਮਾਇਆ ਹੋਈ ਨਾਗਨੀ ਜਗਤਿ ਰਹੀ ਲਪਟਾਇ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੋਈ ਗਾਰੜੂ ਤਿਨਿ ਮਲਿ ਦਲਿ ਲਾਈ ਪਾਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 510)

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੋਮਲ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਧੈਵਤ ਜੋ ਕਰੁਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤੀਬਰ ਮਧਮ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਗੰਧਾਰ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਗ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਲਿਤ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਪਦੇ ਹੀ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ, ਉਸਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਮਈ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਵੈਪੜਚੋਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਵ :

ਮੇਰੋ ਸੁੰਦਰ ਕਹਹੁ ਮਿਲੈ ਕਿਤੁ ਗਲੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 527)

ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਜਤ ਕਤ ਪੇਖਿਓ ਨੈਣੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 530)

ਮੀਤਾ ਐਸੋ ਹਰਿ ਜੀਉ ਪਾਏ॥
ਛੋਡਿ ਨ ਜਾਈ ਸਦ ਹੀ ਸੰਗੇ ਅਨਦਿਨ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਗਾਏ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 533)

ਉਪਦੇਸ਼ਮਈ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਖਹੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਗੁਰ ਚਰਣੀ ਚਿਤ ਲਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਮੇਰੇ ਮਨ ਮੁਖਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਬੋਲੀਐ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 527)

ਮਾਈ ਗੁਰ ਚਰਨੀ ਚਿਤੁ ਲਾਈਐ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 528)

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਹਉ ਤਿਸ ਬਲਿਹਾਰੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 528)

ਮਾਈ ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ॥
ਸਫਲ ਆਇਆ ਜੀਵਨ ਫਲੁ ਤਾ ਕੋ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਲਿਵ ਲਾਵੈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 531)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।[34] ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮਧਮ ਸਥਾਈ ਸੁਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਾਲੀ ਚੰਚਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ

ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਨਿਸ਼ਾਦ[35] ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਾਗ ਵੀਰ ਰਸੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰੇ ਧਾ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[36] ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਗ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਇਕ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਭਾਵ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਭਾਵ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤਾਂਘ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਕਰ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭ ਆਇ ਮਿਲੁ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੁੜੀਏ
ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਮੁ ਪਰਗਾਸੇ ਰਾਮ॥
ਹਉ ਹਰਿ ਬਾਝੁ ਉਡੀਣੀਆ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੁੜੀਏ॥
ਜਿਉ ਜਲ ਬਿਨੁ ਕਮਲ ਉਦਾਸੇ ਰਾਮ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 538)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ ਲਈ ਤਾਂਘ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ।
ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਸੇਜ ਏਕ ਪ੍ਰਿਉ ਸੰਗਿ ਦਰਸੁ ਨ ਪਾਈਐ ਰਾਮ॥
ਅਵਗਨ ਮੋਹਿ ਅਨੇਕ ਕਤ ਮਹਲਿ ਬੁਲਾਈਐ ਰਾਮ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 543)

ਸਤੰਨ ਕੈ ਪਰਸਾਦਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਰਾਮ॥
ਇਛ ਪੁੰਨੀ ਮਨਿ ਸਾਂਤ ਤਪਤਿ ਬੁਝਾਇਆ ਰਾਮ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 543)

ਤਿਤ ਗ੍ਰਿਹਿ ਸੋਹਿਲੜੇ ਕੋਡ ਅਨੰਦਾ॥
ਮਨਿ ਤਨਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭ ਪਰਮਾਨੰਦਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 544)

ਸੋ ਦਿਨੁ ਸਫਲੁ ਗਣਿਆ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਇਆ ਰਾਮ॥
ਸਭਿ ਸੁਖ ਪਰਗਟਿਆ ਦੁਖ ਦੂਰਿ ਪਰਾਇਆ ਰਾਮ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 547)

ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਢੁੱਕਵਾਂ ਰਾਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਮਧਮ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।[37] ਇਹ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੱਧਮ ਸਥਾਈ ਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਰਾਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਸਤਾ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ।

ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਤਿ ਦੀ ਗਮੀ ਦੇ ਭਾਵ ਦਰਜ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਜੋਗ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ :

ਮੋਰੀ ਰੁਣਝੁਣ ਲਾਇਆ ਭੈਣੈ ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ॥
ਤੇਰੇ ਮੁਧੰ ਕਟਾਰੇ ਜੇਵਡਾ ਤਿਨਿ ਲੋਭੀ ਲੋਭ ਲੁਭਾਇਆ॥
ਤੇਰੇ ਦਰਸਨ ਵਿਟਹੁ ਖੰਨੀਐ ਵੰਞਾ ਤੇਰੇ ਨਾਮੁ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੋ॥
ਜਾ ਤੂ ਤਾ ਮੈ ਮਾਣੁ ਕੀਆ ਹੈ ਤੁਧੁ ਕੇਹਾ ਮੇਰਾ ਮਾਣੋ॥

ਚੂੜਾ ਭੰਨੁ ਪਲੰਘ ਸਿਉ ਮੁੰਧੇ ਸਣੁ ਬਾਹੀ ਸਣੁ ਬਾਹਾ॥
ਏਤੇ ਵੇਸ ਕਰੇਦੀਏ ਮੁੰਧੇ ਸਹੁ ਰਾਤੋ ਅਵਰਾਹਾ॥
ਨਾ ਮਨੀਆਰੁ ਨ ਚੂੜੀਆ ਨਾ ਸੇ ਵੰਗੁੜੀਆਹਾ ॥
ਜੋ ਸਹ ਕੰਠਿ ਨ ਲਗੀਆ ਜਲਨੁ ਸਿ ਬਾਹੜੀਆਹਾ॥
ਸਭਿ ਸਹੀਆ ਸਹੁ ਰਾਵਣਿ ਗਈਆ ਹਉ ਦਾਧੀ ਕੈ ਦਰਿ ਜਾਵਾ॥
ਅੰਮਾਲੀ ਹਉ ਖਰੀ ਸੁਚਜੀ ਤੈ ਸਹ ਏਕਿ ਨ ਭਾਵਾ॥
ਮਾਠਿ ਗੁੰਦਾਈ ਪਟੀਆ ਭਰੀਐ ਮਾਗ ਸੰਧੂਰੇ॥
ਅਗੈ ਗਈ ਨਾ ਮੰਨੀਆ ਮਰਉ ਵਿਸੂਰਿ ਵਿਸੂਰੇ॥
ਮੈ ਰੋਵੰਦੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਰੁਨਾ ਰੁਨੜੇ ਵਣਹੁ ਪੰਖੇਰੂ॥
ਇਕੁ ਨ ਰੁਨਾ ਮੇਰੇ ਤਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ ਜਿਨਿ ਹਉ ਪਿਰਹੁ ਵਿਛੋੜੀ॥
ਸੁਪਨੈ ਆਇਆ ਭੀ ਗਇਆ ਮੈ ਜਲੁ ਭਰਿਆ ਰੋਇ॥
ਆਇ ਨ ਸਕਾ ਤੁਝ ਕਨਿ ਪਿਆਰੇ ਭੇਜਿ ਨ ਸਕਾ ਕੋਇ॥
ਆਉ ਸੁਭਾਗੀ ਨੀਦੜੀਏ ਮਤੁ ਸਹੁ ਦੇਖਾ ਸੋਇ॥
ਤੈ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਬਾਤ ਜਿ ਆਖੈ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕਿਆ ਦੀਜੈ॥
ਸੀਸੁ ਵਢੇ ਕਰਿ ਬੈਸਣੁ ਦੀਜੈ ਵਿਣੁ ਸਿਰ ਸੇਵ ਕਰੀਜੈ॥
ਕਿਉ ਨ ਮਰੀਜੈ ਜੀਅੜਾ ਨ ਦੀਜੈ ਜਾ ਸਹੁ ਭਇਆ ਵਿਡਾਣਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 557-58)

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਜੋਗੀ ਭਾਵ ਇੰਨਾ ਤੀਬਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ ਲੱਗਦੀ ਹੈ :

ਦੋਹਾਗਣੀ ਖਰੀਆ ਬਿਲਲਾਦੀਆ ਤਿਨਾ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਇ॥
ਦੂਜੇ ਭਾਈ ਕਰੂਪੀ ਦੂਖੁ ਪਾਵਹਿ ਆਗੈ ਜਾਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 559)

ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੁੰਦਰੁ ਮੈ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣੀ॥
ਹਉ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਛੋਡਿ ਦੂਜੈ ਲੋਭਾਣੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 561)

ਹਉ ਭਈ ਉਡੀਣੀ ਕੰਤ ਕਉ ਅੰਮਾਲੀ ਸੋ ਪਿਰੁ ਕਦਿ ਨੈਣੀ ਦੇਖਾ॥
ਸਭਿ ਰਸ ਭੋਗਣ ਵਿਸਰੇ ਬਿਨੁ ਪਿਰ ਕਿਤੈ ਨ ਲੇਖਾ॥
ਇਹ ਕਾਪੜੁ ਤਨਿ ਨ ਸੁਖਾਵਈ ਕਰਿ ਨ ਸਕਉ ਹਉ ਵੇਸਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 564)

ਵਿਜੋਗ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਸੁਰ ਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪੰਚਮ ਸੁਰ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਰਾਗ ਵਿਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।[38] ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਘੋੜੀਆਂ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਅਤੇ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਯੱਦ ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਕਥਨ ਇਸ ਗੁੱਥੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, *"ਵਿਆਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਜੂਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਬੂਹਾ ਵੀ ਮੌਤ ਹਾਰ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਇਕ ਰੂਪ ਦਾ ਅੰਤ ਏ ਤੇ ਅਗਮ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਰੀਤ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਰਸਮ ਰੀਤ ਵਿਚ ਘਣੀ ਨੇੜ ਏ। ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਡੋਲੀ ਕਹਾਰ ਦੋਵੀਂ ਥਾਈ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸੁਹਾਗ ਗਾਵਣ ਤੇ ਖਾਰੇ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਵੈਣਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਖਹਿੰਦੇ ਨੇ।"*[39] ਇਸ ਲਈ ਘੋੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਘੋੜੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਭਾਵ ਹੀ ਦਰਜ ਹੋਏ ਹਨ।

ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ ਹੈ:

ਸਹਜੇ ਮਾਤਾ ਸਦਾ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ ਸਾਚੇ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਵੈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 634)

ਸਚੀ ਬਾਣੀ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 600)

ਹਮ ਢਾਢੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਖਸਮ ਕੇ ਨਿਤ ਗਾਵਹ ਹਰਿ ਗੁਣ ਛੰਤਾ॥
ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਹ ਹਰਿ ਜਸੁ ਸੁਣਹ ਤਿਸੁ ਕਵਲਾ ਕੰਤਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 650)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੇ ਇਕ ਪਦੇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਸਾਰੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ ਉਚਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੱਸਦੇ ਹਨ :

ਪਾਠੁ ਪੜਿਓ ਅਰੁ ਬੇਦੁ ਬੀਚਾਰਿਓ ਨਿਵਲਿ ਭੁਅੰਗਮ ਸਾਧੇ॥
ਪੰਚ ਜਨਾ ਸਿਉ ਸੰਗੁ ਨ ਛੁਟਕਿਓ ਅਧਿਕ ਅਹੰਬੁਧਿ ਬਾਧੇ ॥1॥

ਪਿਆਰੇ ਇਨ ਬਿਧਿ ਮਿਲਣ ਨ ਜਾਈ ਮੈ ਕੀਏ ਕਰਮ ਅਨੇਕਾ॥
ਹਾਰਿ ਪਰਿਓ ਸੁਆਮੀ ਕੈ ਦੁਆਰੈ ਦੀਜੈ ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕਾ॥ ਰਹਾਉ॥

ਮੋਨਿ ਭਇਓ ਕਰਪਾਤੀ ਰਹਿਓ ਨਗਨ ਫਿਰਿਓ ਬਨ ਮਾਹੀ॥
ਤਟ ਤੀਰਥ ਸਭ ਧਰਤੀ ਭ੍ਰਮਿਓ ਦੁਬਿਧਾ ਛੁਟਕੈ ਨਾਹੀ॥2॥

ਮਨ ਕਾਮਨਾ ਤੀਰਥ ਜਾਇ ਬਸਿਓ ਸਿਰਿ ਕਰਵਤ ਧਰਾਏ॥
ਮਨ ਕੀ ਮੈਲੁ ਨ ਉਤਰੈ ਇਹ ਬਿਧਿ ਜੇ ਲਖ ਜਤਨ ਕਰਾਏ॥3॥

ਕਨਿਕ ਕਾਮਿਨੀ ਹੈਵਰ ਗੈਵਰ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਦਾਨੁ ਦਾਤਾਰਾ॥
ਅੰਨ ਬਸਤ੍ਰ ਭੂਮਿ ਬਹੁ ਅਰਪੇ ਨਹ ਮਿਲੀਐ ਹਰਿ ਦੁਆਰਾ॥4॥

ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਬੰਦਨ ਡੰਡਉਤ ਖਟੁ ਕਰਮਾ ਰਤੁ ਰਹਤਾ॥
ਹਉ ਹਉ ਕਰਤ ਬੰਧਨ ਮਹਿ ਪਰਿਆ ਨਹ ਮਿਲੀਐ ਇਹ ਜੁਗਤਾ॥5॥

ਜੋਗ ਸਿਧ ਆਸਣ ਚਉਰਾਸੀਹ ਏ ਭੀ ਕਰਿ ਕਰਿ ਰਹਿਆ॥
ਵਡੀ ਆਰਜਾ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਜਨਮੈ ਹਰਿ ਸਿਉ ਸੰਗੁ ਨ ਗਹਿਆ॥6॥

ਰਾਜ ਲੀਲਾ ਰਾਜਨ ਕੀ ਰਚਨਾ ਕਰਿਆ ਹੁਕਮੁ ਅਫਾਰਾ॥
ਸੇਜ ਸੋਹਨੀ ਚੰਦਨੁ ਚੋਆ ਨਰਕ ਘੋਰ ਕਾ ਦੁਆਰਾ॥7॥

ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਿਰਿ ਕਰਮਨ ਕੈ ਕਰਮਾ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਸੁ ਭਇਓ ਪਰਾਪਤਿ ਜਿਸੁ ਪੁਰਬ ਲਿਖੇ ਕਾ ਲਹਨਾ॥8॥

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :

ਤੇਰੋ ਸੇਵਕੁ ਇਹ ਰੰਗਿ ਮਾਤਾ॥
ਭਇਓ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ ਦੀਨ ਦੁਖ ਭੰਜਨ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਇਹੁ ਮਨ ਰਾਤਾ॥ ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 641-42)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

ਰੇ ਮਨ ਰਾਮ ਸਿਉ ਕਰ ਪ੍ਰੀਤਿ॥
ਸ੍ਰਵਨ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨੁ ਸੁਨਉ ਅਰੁ ਗਾਉ ਰਸਨਾ ਗੀਤਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 631)

ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਦਾ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਹੈ।[40] ਪਰ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਹਉਮੈ ਗਈ ਸੋਭਾਵੰਤੀ ਨਾਰਿ॥
ਪਿਰ ਕੈ ਭਾਣੈ ਸਦਾ ਚਲੈ ਤਾ ਬਨਿਆ ਸੀਗਾਰੁ॥
ਸੇਜ ਸੁਹਾਵੀ ਸਦਾ ਪਿਰੁ ਰਾਵੈ ਹਰਿ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਨਾਰਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 651)

ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਕਤ ਰੁੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਸੋਰਠਿ ਸਦਾ ਸੁਹਾਵਣੀ ਜੇ ਸਚਾ ਮਨਿ ਹੋਇ॥
ਦੰਦੀ ਮੈਲ ਨ ਕਤੁ ਮਨਿ ਜੀਭੈ ਸਚਾ ਸੋਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 642)

ਸੋਰਠਿ ਤਾਮਿ ਸੁਹਾਵਣੀ ਜਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਢੰਢੋਲੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 642)

ਸੋਰਠਿ ਸੋ ਰਸੁ ਪੀਜੀਐ ਕਬਹੂ ਨ ਫੀਕਾ ਹੋਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1425)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਹਰੀ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹਨੇਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਗੁਰ ਸਾਖੀ ਕਾ ਉਜੀਆਰਾ॥
ਤਾ ਮਿਟਿਆ ਸਗਲ ਅੰਧਾਰਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 599)

ਹਮ ਮੂੜ ਮੁਗਧ ਸਦਾ ਸੇ ਭਾਈ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਪ੍ਰਗਾਸਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 601)

ਪੂਰੈ ਗੁਰਿ ਮੇਟਿਓ ਭਰਮੁ ਅੰਧੇਰਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 615)

ਹਨੇਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਇਹਨਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[41] ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਅਜੇਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਲੀਹਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਭਾਵ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲ ਰਵਿ ਚੰਦ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ[42] ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, 'ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਆਰਤੀ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।[43] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਕਸਕ ਨੂੰ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਪਿਰ ਸੰਗਿ ਮੂਠੜੀਏ ਖਬਰਿ ਨ ਪਾਈਆ ਜੀਉ॥
ਮਸਤਕਿ ਲਿਖਿਅੜਾ ਲੇਖੁ ਪੁਰਬਿ ਕਮਾਇਆ ਜੀਉ॥

ਅਵਗੁਣਿਆਰੀ ਕੰਤਿ ਵਿਸਾਰੀ ਛੂਟੀ ਵਿਧਣ ਰੈਣੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 689)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਚੋਣ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ। ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਸੁਰ ਸਥਾਈ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵਿਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[44] ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਰਾਗ ਬੜਾ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

ਕਾਲੁ ਨਹੀ ਜੋਗੁ ਨਾਹੀ ਨਾਹੀ ਸਤ ਕਾ ਢਬੁ॥
ਥਾਨਸਟ ਜਗ ਭਰਿਸਟ ਹੋਏ ਡੂਬਤਾ ਇਵ ਜਗੁ॥

ਖਤ੍ਰੀਆ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 662-63)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ 'ਸੂਰੇ' ਦੀ ਪ੍ਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਜਾ ਕਉ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਲਾਗੋ ਇਸੁ ਜੁਗ ਮਹਿ ਸੋ ਕਹੀਅਤ ਹੈ ਸੂਰਾ॥
ਆਤਮ ਜਿਣੈ ਸਗਲ ਵਸਿ ਤਾ ਕੈ ਜਾ ਕਾ ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 679)

ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਨਿਸ਼ਾਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਵੀਰ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਾਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਿਸਮਾਦ ਭਰਪੂਰ ਅਦਭੁਤ ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਵੀਰ ਰਸ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਦਭੁਤ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[45] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸਫਲ ਸੰਜੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਘਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭਾਵ, ਸ਼ਾਂਤ, ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਗ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਮੀਤ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੇ :

ਕੋਈ ਜਾਨੈ ਕਵਨੁ ਈਹਾ ਜਗਿ ਮੀਤੁ॥
ਜਿਸ ਹੋਇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸੋਈ ਬਿਧਿ ਬੂਝੈ ਤਾ ਕੀ ਨਿਰਮਲ ਰੀਤਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 700)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :

ਮਨ ਰੇ ਸਾਚਾ ਗਹੋ ਬਿਚਾਰਾ॥
ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਮਿਥਿਆ ਮਾਨੋ ਸਗਰੋ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 703)

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਉਪਜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਹਰਿ ਜੂ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਪਤਿ ਮੇਰੀ॥
ਜਮ ਕੋ ਤ੍ਰਾਸ ਭਇਓ ਉਰ ਅੰਤਰਿ ਸਰਨਿ ਗਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਤੇਰੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 703)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਜੈਤਸਰੀ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਧੈਵਤ ਸੁਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਵੇ ਉਹ ਰਾਗ ਕਰੁਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂ ਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜੈਤਸਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ :

ਯਾਰ ਵੇ ਨਿਤ ਸੁਖ ਸੁਖੇਦੀ ਸਾ ਮੈ ਪਾਈ॥
ਵਰੁ ਲੋੜੀਦਾ ਆਇਆ ਵਜੀ ਵਧਾਈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 704)

ਇਸ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[46]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਤਸਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸਫਲ ਸੰਜੋਗ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗ ਟੋਡੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਜੀਅ ਦਾ ਮਾਇਆ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ, ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਤੜਪ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਮਾਈ ਮਾਇਆ ਛਲੁ॥
ਤ੍ਰਿਣ ਕੀ ਅਗਨਿ ਮੇਘ ਕੀ ਛਾਇਆ।
ਗੋਬਿਦ ਭਜਨ ਬਿਨੁ ਹੜ ਕਾ ਜਲੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 717)

ਕਹਉ ਕਹਾ ਅਪਨੀ ਅਧਮਾਈ॥
ਉਰਝਿਓ ਕਨਕ ਕਾਮਨੀ ਕੇ ਰਸ ਨਹ ਕੀਰਤਿ ਪ੍ਰਭ ਗਾਈ॥ *(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 718)*

ਰਾਗ ਟੋਡੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਠੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਕੋਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।[47]

ਇਸ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ :

ਮਾਈ ਮੇਰੇ ਮਨ ਕੀ ਪਿਆਸ॥
ਇਕੁ ਖਿਨੁ ਰਹਿ ਸਕਉ ਬਿਨੁ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਰਸਨ ਦੇਖਨ ਕਉ ਧਾਰੀ ਮਨਿ ਆਸ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 716)

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਰਹਿ ਨ ਸਕੈ ਮਨੁ ਮੇਰਾ॥

ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਾਨ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਗੁਰੁ ਮੇਲੇ ਬਹੁਰਿ ਨ ਭਵਜਲਿ ਫੇਰਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 711)

ਟੋਡੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਣਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਟੋਡੀ ਰਾਗ ਵਿਜੋਗ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[48] ਪਰ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ:

ਮਾਈ ਮੇਰੇ ਮਨ ਕੋ ਸੁਖੁ॥
ਕੋਟਿ ਅੰਨਦ ਰਾਜ ਸੁਖੁ ਭੁਗਵੇ ॥
ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਬਿਨਸੈ ਸਭ ਦੁਖੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 717)

ਮਾਸਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।[49] ਰਾਗ ਟੋਡੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਲਚੀਲੀ ਬਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਕਈਆਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੇ ਇਹ ਸ਼ਾਂਤ, ਕਰੁਣ, ਵਿਜੋਗ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਿ ਬਸਹੁ ਰਿਦੈ ਹਰਿ ਨੀਤ॥
ਤੈਸੀ ਬੁਧਿ ਕਰਹੁ ਪਰਗਾਸਾ ਲਾਗੈ ਪ੍ਰਭ ਸੰਗਿ ਪ੍ਰੀਤਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 712)

ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਵ ਵੀ ਟੋਡੀ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਸਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਟੋਡੀ ਭਗਤੀ ਰਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਹੈ।[50]

ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਟੋਡੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਟੋਡੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਨਸੁਵੰਨੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਰੀ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹਰਿ ਜਨ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗੁਨ ਗਾਵੈ॥
ਜੇ ਕੋਈ ਨਿੰਦ ਕਰੇ ਹਰਿ ਜਨ ਕੀ ਅਪੁਨਾ ਗੁਨੁ ਨ ਗਵਾਵੈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 719-720)

ਸੰਤ ਜਨਾ ਮਿਲਿ ਹਰਿ ਜਸੁ ਗਾਇਓ॥
ਕੋਟਿ ਜਨਮ ਕੇ ਦੂਖ ਗਵਾਇਓ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 720)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਰਾਗ ਦੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਬੈਰਾੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਾਗ ਕਰੁਣ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।[51] ਪਰ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ

ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ :

ਯਕ ਅਰਜ ਗੁਫਤਮ ਪੇਸਿ ਤੋ ਦਰ ਗੋਸ ਕੁਨ ਕਰਤਾਰ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 721)

ਖਾਕ ਨੂਰ ਕਰਦੰ ਆਲਮ ਦੁਨੀਆਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 723)

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਭਾਉਂਦਾ ਰਾਗ ਹੈ।[52] ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਭਾਵ ਜੋ ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਅਣਉਚਿਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਰੁਣ ਭਾਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ।[53] ਇਹ ਰਾਗ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਗੰਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਰਾਗ ਕਰੁਣ ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਭਰਪੂਰ ਕੁਝ ਪਦੇ ਵੀ ਰਚੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ :

ਇਹ ਤਨੁ ਮਾਇਆ ਪਾਹਿਆ ਪਿਆਰੇ ਲੀਤੜਾ ਲਬਿ ਰੰਗਾਏ॥
ਮੇਰੈ ਕੰਤ ਨ ਭਾਵੈ ਚੋਲੜਾ ਪਿਆਰੇ ਕਿਉ ਧਨ ਸੇਜੈ ਜਾਏ॥

ਜਿਨਕੇ ਚੋਲੇ ਰਤੜੇ ਪਿਆਰੇ ਕੰਤੁ ਤਿਨਾ ਕੈ ਪਾਸਿ॥

ਆਪੇ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਰੰਗੇ ਆਪੇ ਨਦਰਿ ਕਰੇ॥
ਨਾਨਕ ਕਾਮਣਿ ਕੰਤੈ ਭਾਵੈ ਆਪੇ ਹੀ ਰਾਵੇਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 721-722)

ਇਆਨੜੀਏ ਮਾਨੜਾ ਕਾਇ ਕਰੇਹਿ॥
ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਹਰਿ ਰੰਗੋ ਕੀ ਨ ਮਾਣੇਹਿ॥
ਸਹੁ ਨੇੜੈ ਧਨ ਕੰਮਲੀਏ ਬਾਹਰੁ ਕਿਆ ਢੂੰਢੇਹਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 722)

ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।[54]

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਪੱਖੋਂ ਸੁਮੇਲਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਰਾਗ ਸੂਹੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਘਰੋਗੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ (ਪਤੀ-ਪਤਨੀ) ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਅਲੰਕਾਰ, ਚਿੰਨ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ :

ਧਨੁ ਸੋਹਾਗਨਿ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਪਛਾਨੈ॥
ਮਾਨੈ ਹੁਕਮੁ ਤਜੈ ਅਭਿਮਾਨੈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 737)

ਸਭਿ ਅਵਗਣ ਮੈ ਗੁਣੁ ਨਹੀਂ ਕੋਈ॥
ਕਿਉ ਕਰਿ ਕੰਤ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋਈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 750)

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੁਰੀ ਪਤਨੀ[55] ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਪਤਨੀ[56] ਵਿਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਕੁਝ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਚ ਇਹ ਪੜ੍ਹੇ ਸੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਬਰਾਤ ਦੇ ਢੁਕਾਉ ਵੇਲੇ :

ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨ ਆਏ॥
ਸਾਚੈ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਏ॥

(*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 764*)

ਲਾਵਾਂ ਵੇਲੇ :

ਹਰਿ ਪਹਿਲੜੀ ਲਾਵ ਪਰਵਿਰਤੀ ਕਰਮ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ॥

(*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 773*)

ਲਾਵਾਂ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :

ਧਨ ਪਿਰ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਬਹਨਿ ਇਕਠੇ ਹੋਇ ॥
ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ ਧਨ ਪਿਰੁ ਕਹੀਐ ਸੋਇ॥

(*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 788*)

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਬਾਰੇ ਸਤੀ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ॥

(*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 787*)

ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਥ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਚਮ ਸੁਰ ਸਥਾਈ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ 'ਰਤੀ' (ਲਾਲ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਸੂਹੀ (ਰੱਤੀ ਜਾਂ ਲਾਲ) ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਵਿੱਚ 'ਰਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ 'ਬਸੰਤ' ਰੁੱਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੈ : [57]

ਪਹਿਲ ਬਸੰਤੈ ਆਗਮਨਿ ਪਹਿਲਾ ਮਉਲਿਓ ਸੋਇ॥

(*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 791*)

ਨਾਨਕ ਤਿਨਾ ਬਸੰਤੁ ਹੈ ਜਿਨਿ ਘਰਿ ਵਸਿਆ ਕੰਤੁ॥

(*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 791*)

ਪਹਿਲ ਬਸੰਤ ਆਗਮਨਿ ਤਿਸਕਾ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰੁ॥

(*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 791*)

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਹੈ।

ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ

ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ :

ਭਿੰਨੜੀ ਰੈਣਿ ਭਲੀ ਦਿਵਸ ਸੁਹਾਏ ਰਾਮ॥

(*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 844*)

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਾਰ ਕੰਠਿ ਹੈ ਬਨਿਆ॥
ਮਨੁ ਮੋਤੀ ਚੂਰੁ ਵਡ ਗਹਨ ਗਹਨਈਆ॥
ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਰਧਾ ਸੇਜ ਵਿਛਾਈ॥
ਪ੍ਰਭੁ ਛੋਡਿ ਨਾ ਸਕੈ ਬਹੁਤੁ ਮਨਿ ਭਈਆ॥

(*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 836*)

ਸਾਂਤਿ ਪਾਈ ਗੁਰਿ ਸਤਿਗੁਰਿ ਪੂਰੇ॥

ਸੁਖ ਉਪਜੇ ਬਾਜੇ ਅਨਹਦ ਤੂਰੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 806)

ਮੰਗਲ ਸਾਜੁ ਭਇਆ ਪ੍ਰਭੁ ਅਪਨਾ ਗਾਇਆ ਰਾਮ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 845)

ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵ ਰਾਗ ਦੇ ਭਾਵ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਗ ਕੇਵਲ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਰ ਵਿਧਾਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੇਵਤ ਸੁਰ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਭਾਤਖੰਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।[58] ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[59]

ਗੁਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਰਤਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਸੋਹੇ ਬੰਕ ਦੁਆਰ ਸਗਲਾ ਬਨੁ ਹਰਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 847)

ਵਣਤ੍ਰਿਣ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਹਰਿਆ ਹੋਏ ਸਗਲੇ ਜੀਅ ਸਾਧਾਰਿਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 807)

ਇਹ ਵੀ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[60]

ਸਮੁਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸੰਜੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗ ਗੌਂਡ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਕਈ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦੁੱਖ

ਹਰਿ ਦਰਸਨ ਕਉ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਬਹੁ ਤਪਤੈ
ਜਿਉ ਤ੍ਰਿਖਾਵੰਤੁ ਬਿਨੁ ਨੀਰ॥
ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਪ੍ਰੇਮੁ ਲਗੋ ਹਰਿ ਤੀਰ॥
ਹਮਰੀ ਬੇਦਨ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਜਾਨੈ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਤਰ ਕੀ ਪੀਰ॥ ਰਹਾਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 861)

ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ

ਗੋਬਿੰਦ ਭਗਤ ਕਾ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਇਆ॥
ਰਾਮ ਜਨਾ ਮਿਲਿ ਮੰਗਲੁ ਗਾਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 865)

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ) ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀਰ ਰਸੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਉਨ ਕਉ ਖਸਮਿ ਕੀਨੀ ਠਾਕਹਾਰੇ॥
ਦਾਸ ਸੰਗ ਤੇ ਮਾਰਿ ਬਿਦਾਰੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 865)

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਇਸੁ ਤਨ ਤੇ ਮਾਰਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 866)

ਪੰਚ ਦੂਤ ਭਾਗੇ ਬਿਕਰਾਲ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 866)

ਕਿਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਦੰਦ ਭੰਨਣ ਦੀ ਗਲ ਕਰਦਿਆਂ ਜੋਸ਼ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਨਾਰਾਇਣ ਕਹਤ ਜਮੁ ਭਾਗਿ ਪਲਾਇਣ॥
ਨਾਰਾਇਣ ਦੰਤ ਭਾਨੇ ਡਾਇਣ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 868)

ਨਿੰਦਕ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਨਿੰਦਕ ਕੈ ਮੁਹਿ ਲਾਗੈ ਛਾਰੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 868)

ਨਿੰਦਕ ਕੈ ਮੁਖਿ ਕੀਨੇ ਰੋਗੁ॥

ਜਨ ਨਿਰਵੈਰ ਨਿੰਦਕ ਅਹੰਕਾਰੀ॥
ਜਨ ਭਲ ਮਾਨਹਿ ਨਿੰਦਕ ਵੇਕਾਰੀ॥

ਜਨ ਉਬਰੇ ਨਿੰਦਕ ਨਰਕਿ ਪਾਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 869)

ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ :

ਸਭੁ ਕਰਤਾ ਸਭੁ ਭੁਗਤਾ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਸੁਨਤੋ ਕਰਤਾ ਪੇਖਤ ਕਰਤਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 862)

ਆਚਰਜ ਕਥਾ ਮਹਾ ਅਨੂਪ॥
ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਰੂਪੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 868)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਾਵ ਗੌਂਡ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਸੁਰ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਭਾਵ ਪਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਸਥਾਈ ਸੁਰ ਸ਼ਡਜ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਾਗ ਵੀਰ ਰੌਦਰ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ।[61]

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੋਗ ਮਤ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਜੋਗ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਮੋਹਿ ਗਇਆ ਬੈਰਾਗੀ ਜੋਗੀ ਘਟਿ ਘਟਿ ਕਿੰਗੁਰੀ ਵਾਈ॥ *(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 907)*

ਐਸੀ ਕਿੰਗੁਰੀ ਵਜਾਇ ਜੋਗੀ॥
ਜਿਤੁ ਕਿੰਗੁਰੀ ਅਨਹਦੁ ਵਾਜੈ ਹਰਿ ਸਿਉ ਰਹੈ ਲਿਵ ਲਾਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 908-909)

ਕਿੰਕੁਰੀ ਅਨੂਪ ਵਾਜੈ॥
ਜੋਗੀਆ ਮਤਵਾਰੋ ਰੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 886)

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੋਗ ਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਐਸਾ ਜੋਗ ਕਮਾਵਹੁ ਜੋਗੀ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 970)

ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।[62]

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਜੋਗ ਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਹਨ। ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਗ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਦਿਆਂ ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਹਨ :

ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਸਹਜ ਘਰਿ ਵਾਸੈ॥
ਏਕ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਏਕੋ ਕਰਿ ਦੇਖਿਆ ਭੀਖਿਆ ਭਾਇ ਸਬਦ ਤ੍ਰਿਪਤਾਸੈ।

ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦ ਵੀਚਾਰਿ ਜੋਗੀ॥
ਦੁਖ ਸੁਖ ਸਮ ਕਰਣਾ ਸੋਗ ਬਿਓਗੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 879)

ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਾ ਮਤਿ ਕਰਹੁ ਚਿੰਤਾ ਤਿਸਹੀ ਹੇਇ॥
ਜਲ ਮਹਿ ਜੰਤ ਉਪਾਇਅਨ ਤਿਨਾ ਭਿ ਰੋਜੀ ਦੇਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 955)

ਜੀਵ ਦੀ ਭਟਕਣ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਕਰੁਣਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ :

ਕਬਹੂ ਜੀਅੜਾ ਊਭਿ ਚੜਤੁ ਹੈ ਕਬਹੂ ਜਾਇ ਪਇਆਲੇ॥
ਲੋਭੀ ਜੀਅੜਾ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹਤੁ ਹੈ ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾਂ ਭਾਲੇ॥
ਮਰਣੁ ਲਿਖਾਇ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਆਏ ਜੀਵਣ ਸਾਜਹਿ ਮਾਈ॥

ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਾਨਕ ਜੋ ਤੂ ਦੇਵਹਿ ਅੰਤੇ ਹੋਇ ਸਖਾਈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 876)

ਹਮ ਡੋਲਤ ਬੇੜੀ ਪਾਪ ਭਰੀ ਹੈ ਪਵਣੁ ਲਗੈ ਮਤੁ ਜਾਈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 878)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਸੁਰ ਕੋਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਰਾਗ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਰਸ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

ਸਾਜਨੜਾ ਮੇਰਾ ਸਾਜਨੜਾ ਨਿਕਟਿ ਖਲੋਇਅੜਾ ਮੇਰਾ ਸਾਜਨੜਾ॥
ਜਾਨੀਅੜਾ ਹਰਿ ਜਾਨੀਅੜਾ ਨੈਣ ਅਲੋਇਅੜਾ ਹਰਿ ਜਾਨੀਅੜਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 924)

ਮੰਗਲ ਹਰਿ ਮੰਗਲਾ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸੁਣੀਐ ਮੰਗਲਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 924)

ਸਗਲ ਇਛ ਮੇਰੀ ਪੁੰਨੀਆ ਮਿਲਿਆ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ ਜੀਉ॥
ਅਨਦ ਭਇਆ ਵਡਭਾਗੀਹੋ ਗ੍ਰਿਹਿ ਪ੍ਰਗਟੇ ਪ੍ਰਭ ਆਇ ਜੀਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 927)

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ 'ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ'[63] ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਚਿਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਚਿਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨੂੰ ਖਾਸ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[64] ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਮ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਤਾਂ ਬਨਿਆ ਸੀਗਾਰੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 950)

ਸੋ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਂਤ, ਕਰੁਣ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜੋਗ ਮਤ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵ ਲਈ ਉਚਿਤ ਰਾਗ ਹੈ।

ਰਾਗ ਨਟ ਨਰਾਇਣ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਹਰਿ ਆਪਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੀ ਆਪ ਗ੍ਰਿਹਿ ਆਇਓ
ਹਮ ਹਰਿ ਕੀ ਗੁਰ ਕੀਈ ਹੈ ਬਸੀਠੀ
ਹਮ ਹਰਿ ਦੇਖੇ ਭਈ ਨਿਹਾਲ ਨਿਹਾਲ ਨਿਹਾਲ ਨਿਹਾਲ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 977)

ਹਉ ਵਾਰਿ ਵਾਰਿ ਜਾਉ ਗੁਰ ਗੋਪਾਲ॥

ਦਰਸਨ ਪਿਆਸ ਬਹੁਤੁ ਮਨਿ ਮੇਰੈ ਨਾਨਕ ਦਰਸ ਨਿਹਾਲ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 980)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਗ ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰਾਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

ਉਨਵੈ ਘਨੁ ਘਨੁ ਘਨਿਹਰੁ ਗਰਜੈ ਮਨਿ ਬਿਨਸੈ ਮੋਰ ਮੁਰਲੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 975)

ਮੇਰ ਸੁਮੇਰ ਮੋਰੁ ਬਹੁ ਨਾਚੇ ਜਬ ਉਨਵੈ ਘਨ ਘਨਹਾਰੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 983)

ਅਜੇਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ ਨਟ ਨਰਾਇਣ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਦਾ ਰਾਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।[65] ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਪੱਖੋਂ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਮੁੱਖ ਭਾਵ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਹਨ :

ਪ੍ਰਭਿ ਮਸਤਕੇ ਧੁਰਿ ਲੀਖਿਆ ਗੁਰਮਤੀ ਹਰਿ ਲਿਵਲਾਇਓ॥
ਪੰਚ ਸਬਦ ਦਰਗਹ ਬਾਜਿਆ ਹਰਿ ਮਿਲਿਓ ਮੰਗਲੁ ਗਾਇਓ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 885)

ਬਹੁ ਮੈਲੇ ਨਿਰਮਲ ਹੋਇਆ ਸਭ ਕਿਲਬਿਖ ਹਰਿ ਜਸਿ ਜਾਲਾ॥
ਮਨਿ ਅਨੁਦ ਭਇਆ ਗੁਰੁ ਪਾਇਆ ਜਨ ਨਾਨਕ ਸਬਦਿ ਨਿਹਾਲਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 985)

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤ ਅਧੀਨ ਭਗਤੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਅਨਿਕ ਜਤਨ ਕਰਿ ਰਹੇ ਹਰਿ ਅੰਤੁ ਨਾਹੀ ਪਾਇਆ॥
ਹਰਿ ਅਗਮ ਅਗਮ ਅਗਾਧਿ ਬੋਧਿ ਆਦੇਸ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਰਾਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 984)

ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗਾਇਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਐਸੋ ਸਹਾਈ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮ॥
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਭਜੁ ਪੂਰਨ ਕਾਮ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 986)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਵ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਕੋਮਲ ਧੈਵਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਦਸਿਆ ਹੈ।[66] ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਰਾਗ ਮਾਰੂ

ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਵ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘੜਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੰਗ-ਜੁਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਫੀ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ ਕਾਨ ਲਗੇ ਤਨ ਭੀਤਰਿ ਵੈਦੁ ਕਿ ਜਾਣੈ ਕਾਰੀ ਜੀਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 993)

ਪੰਚ ਬਾਣ ਲੇ ਜਮ ਕਉ ਮਾਰੈ ਗਗਨੰਤਰਿ ਧਣਖੁ ਚੜਾਇਆ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1042)

ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧਣੁਖ ਬਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਖੜਗ, ਖੰਡਾ, ਗਦਾ, ਚਕਰ, ਤਿਖੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਗਿਆਨ ਖੜਗੁ ਲੈ ਮਨ ਸਿਉ ਲੂਝੈ ਮਨਸਾ ਮਨਹਿ ਸਮਾਈ ਹੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1022)

ਖੰਡੇਧਾਰ ਗਲੀ ਅਤਿ ਭੀੜੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1028)

ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ ਗਦਾ ਹੈ ਧਾਰੀ ਮਹਾਸਾਰਥੀ ਸਤਿਸੰਗਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1082)

ਸਸਤ੍ਰਿ ਤੀਖਣਿ ਕਾਟਿ ਡਾਰਿਓ ਮਨ ਨ ਕੀਨੋ ਰੋਸ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1017)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਸੰਘਾਰਨ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ :

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਨਿਵਾਰੇ॥
ਤਸਕਰ ਪੰਚ ਸਬਦਿ ਸੰਘਾਰੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1022)

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੈ ਗਰਦਨਿ ਮਾਰੇ ਹਉਮੈ ਲੋਭੁ ਚੁਕਾਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1040)

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਬੀਰਤਾ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰਣ ਰਾਮੁ ਹਮਾਰਾ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1028)

ਆਪੇ ਸਕਤੀ ਸਬਲ ਕਹਾਇਆ॥
ਆਪੇ ਸੂਰਾ ਅਮਰੁ ਚਲਾਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1082)

ਮਧੁ ਸੂਦਨ ਦਾਮੋਦਰ ਸੁਆਮੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1082)

ਮੋਹਨ ਮਾਧਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੇ॥
ਜਗਦੀਸੁਰ ਹਰਿ ਜੀਉ ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰੇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1082)

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

ਆਗਾਹਾ ਕੂ ਤ੍ਰਾਘਿ ਪਿਛਾ ਫੇਰਿ ਨ ਮੁਹਡੜਾ॥
ਨਾਨਕ ਸਿਝਿ ਇਵੇਹਾ ਵਾਰ ਬਹੁੜਿ ਨ ਹੋਵੀ ਜਨਮੜਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1096)

ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲਿ ਜੀਵਣ ਕੀ ਛਡਿ ਆਸ॥
ਹੋਹੁ ਸਭਨਾ ਕੀ ਰੇਣੁਕਾ ਤਉ ਆਉ ਹਮਾਰੈ ਪਾਸਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1102)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ ਪਰਿਓ ਨੀਸਾਨੈ ਘਾਉ॥
ਖੇਤੁ ਜੁ ਮਾਂਡਿਓ ਸੂਰਮਾ ਅਬ ਜੂਝਨ ਕੋ ਦਾਉ॥
ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੋ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ॥
ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1105)

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰਨ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਭਗਤ ਹੇਤਿ ਮਾਰਿਓ ਹਰਨਾਖਸ ਨਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਹੋਇ ਦੇਹ ਧਰਿਓ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1105)

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ ਉਥੇ ਸੰਗੀਤ-ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਵੀ ਬੀਰ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਣ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਕਾਇਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।[67] ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਗ ਜੁੱਧ ਅਤੇ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ।[68] ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਜੋ ਚਿਤਰ ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ 'ਵੀਰ' ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। [69]

ਸੋ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੀ ਪੂਰਨ ਇਕਮਿਕਤਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ

ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਵਿਛੋੜੇ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਨਾ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ

ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਚਿਤ ਬਾਰਾਮਾਹ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਿਰਜਨ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।[70]

ਸਾਵਣਿ ਸਰਸ ਮਨਾ ਘਣ ਵਰਸਹਿ ਰੁਤਿ ਆਇ।।
ਮੈ ਮਨਿ ਤਨਿ ਸਹੁ ਭਾਵੈ ਪਿਰ ਪਰਦੇਸਿ ਸਿਧਾਇ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1108)

ਫਲਗੁਨਿ ਮਨਿ ਰਹਸੀ ਪ੍ਰੇਮੁ ਸੁਭਾਇਆ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1109)

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :
ਅੰਤਰਿ ਪਿਰੀ ਪਿਆਰੁ ਕਿਉ ਪਿਰ ਬਿਨੁ ਜੀਵੀਐ ਰਾਮ ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1113)

ਇਹੁ ਤਨੁ ਮਨੁ ਤੇਰਾ ਸਭਿ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ।।
ਖੰਨੀਐ ਵੰਞਾ ਦਰਸਨ ਤੇਰੇ ।।
ਦਰਸਨ ਤੇਰੇ ਸੁਣਿ ਪ੍ਰਭ ਮੇਰੇ ਨਿਮਖ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਪੇਖਿ ਜੀਵਾ ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1117)

ਜਿਥੇ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰ-ਸੰਧਰਭ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਪੰਚਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਚਾਰੀਆ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਗ ਵਿਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[71] ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[72]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਮਾਈ ਸੰਤ ਸੰਗਿ ਜਾਗੀ।।
ਪ੍ਰਿਅ ਰੰਗ ਦੇਖੈ ਜਪਤੀ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੀ ।। ਰਹਾਉ ।।
ਦਰਸਨ ਪਿਆਸ ਲੋਚਨ ਤਾਰ ਲਾਗੀ।
ਬਿਸਰੀ ਤਿਆਸ ਬਿਡਾਨੀ।।1 ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1119)

ਪ੍ਰਿਅ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪਿਆਰੀ।।
ਮਗਨ ਮਨੈ ਮਹਿ ਚਿਤਵਉ ਆਸਾ ਨੈਨਹੁ ਤਾਰ ਤੁਹਾਰੀ ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1120)

ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਾਗ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਮਧਮ ਸੁਰ ਵਾਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ, ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :
ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਹਰਿ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਭ ਮੇਰੇ।।
ਮੋਕਉ ਦੇਹੁ ਮਤੀ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਪਾਵੀਐ ਰੇ।।
ਜਿਉ ਬਛਰਾ ਦੇਖਿ ਗਊ ਸੁਖੁ ਮਾਨੈ।।
ਤਿਉ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗਲਿ ਲਾਵੀਐ ਰੇ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1118)

ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਨਾਲ ਵਾਤਸਲਿਆ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।[73]

ਰਾਗ ਭੈਰਉ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਪ੍ਰਥਮੇ ਛੋਡੀ ਪਰਾਈ ਨਿੰਦਾ॥
ਉਤਰਿ ਗਈ ਸਭ ਮਨ ਕੀ ਚਿੰਦਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1147)

ਸੁਖੁ ਨਾਹੀ ਬਹੁਤੈ ਧਨਿ ਖਾਟੇ॥
ਸੁਖੁ ਨਾਹੀ ਪੇਖੇ ਨਿਰਤਿ ਨਾਟੈ॥
ਸੁਖ ਨਾਹੀ ਬਹੁ ਦੇਸ ਕਮਾਏ॥
ਸਰਬ ਸੁਖਾ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਏ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1147)

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਸਾਤਲ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਰੁਣਾ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਭਵਜਲੁ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਕਿਉ ਤਰੀਐ॥
ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਜਗੁ ਰੋਗਿ ਬਿਆਪਿਆ ਦੁਬਿਧਾ ਡੁਬਿ ਡੁਬਿ ਮਰੀਐ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1125)

ਸਗਲੀ ਰੈਣਿ ਸੋਵਤ ਗਲਿ ਫਾਹੀ ਦਿਨਸੁ ਜੰਜਾਲਿ ਗਵਾਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1126)

ਦੁਬਿਧਾ ਮਨਮੁਖ ਰੋਗਿ ਵਿਆਪੇ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਲਹਿ ਅਧਿਕਾਈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1130)

ਜੋ ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸੋ ਰੋਗੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1140)

ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਸੁਰ ਕੋਮਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਮਨ ਰੇ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਚਿਤੁ ਲਾਈਐ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1127)

ਮੇਰੇ ਮਨ ਹਰਿ ਭਜੁ ਨਾਮੁ ਨਰਾਇਣੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1134)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪੰਡਤ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭੈਰਵ ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੰਚਲ ਬਿਰਤੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[74] ਭੈਰਵ ਰਾਗ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 'ਜਾਗਣ' ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਸ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦੇਣ :

ਰਾਮ ਰਸਾਇਣੁ ਨਿਤ ਉਠਿ ਪੀਵਹੁ॥
ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਰਸਨਾ ਕਹਹੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1138)

ਕਹਤ ਨਾਨਕ ਜਨ ਜਾਗੈ ਸੋਇ॥

ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਜਾ ਕੀ ਨੇਤ੍ਰੀ ਹੋਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1128)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਬੜਾ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਬਸੰਤ

ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਬਿੰਬ ਆਦਿ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮਾਹਾ ਮਾਹ ਮੁਮਾਰਖੀ ਚੜਿਆ ਸਦਾ ਬਸੰਤ॥
ਪਰਫੜੁ ਚਿਤ ਸਮਾਲਿ ਸੋਇ ਸਦਾ ਸਦਾ ਗੋਬਿੰਦੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1168)

ਬਨਸਪਤਿ ਮਉਲੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਬਸੰਤੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1176)

ਬਸੰਤ ਚੜਿਆ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1177)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।[75] ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਿਥੇ ਖੇੜੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰੁਣ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਸਾਧੋ ਇਹੁ ਤਨੁ ਮਿਥਿਆ ਜਾਨਉ॥
ਯਾ ਭੀਤਰਿ ਜੋ ਰਾਮੁ ਬਸਤੁ ਹੈ ਸਾਚੋ ਤਾਹਿ ਪਛਾਨੋ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1186)

ਪਾਪੀ ਹੀਐ ਮੈ ਕਾਮੁ ਬਸਾਇ॥
ਮਨੁ ਚੰਚਲੁ ਯਾ ਤੇ ਗਹਿਓ ਨ ਜਾਇ।ਰਹਾਉ॥
ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਅਰੁ ਸੰਨਿਆਸ॥
ਸਭ ਹੀ ਪਰਿ ਡਾਰੀ ਇਹ ਫਾਸ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1186)

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਵੀ ਅਣਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਕੋਮਲ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਧੈਵਤ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰੁਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵ ਇੱਕ ਅਨੁਕੂਲ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਪਿਆਸ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਤੇ ਮੀਂਹ ਵਰਨ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਜਬ ਲਗੁ ਦਰਸ ਨ ਪਰਸੈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤਬ ਲਗ ਭੂਖ ਪਿਆਸੀ॥
ਦਰਸਨ ਦੇਖਤ ਹੀ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ਜਲ ਰਸਿ ਕਮਲ ਬਿਗਾਸੀ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1197)

ਅੰਤਰਿ ਪਿਆਸ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਜਿਉ ਜਲ ਕੀ ਸਫਲ ਦਰਸਨ ਕਦਿ ਪਾਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1202)

ਪ੍ਰਭ ਰੰਗ ਦਇਆਲ ਮੋਹਿ ਗ੍ਰਿਹ ਮਹਿ ਪਾਇਆ

ਜਨ ਨਾਨਕ ਤਪਤਿ ਬੁਝਾਈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1207)

'ਸਾਰੰਗ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਜਾਂ ਪਪੀਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਿਆਸ ਅਤੇ ਜਲ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਵ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਊਨਵਿ ਘਨਹਰੁ ਗਰਜੈ ਬਰਸੈ ਕੋਕਿਲ ਮੋਰ ਬੈਰਾਗੈ॥
ਤਰਵਰ ਬਿਰਖ ਬਿਹੰਗ ਭੁਇਅੰਗਮ ਘਰਿ ਪਿਰੁ ਧਨ ਸੋਹਾਗੈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1197)

ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ ਝਿਮਝਿਮਾ ਹਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇ॥।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1250)

ਉਠੋ ਮੇਘ ਸੁਹਾਵਣੇ ਹੁਕਮੁ ਕੀਤਾ ਕਰਤਾਰਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1251)

ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਸਾਤਲੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਅਬ ਪੂਛੇ ਕਿਆ ਕਹਾ॥
ਲੈਨੋ ਨਾਮੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸੁ ਨੀਕੋ ਬਾਵਰ ਬਿਖੁ ਸਿਉ ਗਹਿ ਰਹਾ।ਰਹਾਉ॥
ਦੁਲਭ ਜਨਮੁ ਚਿਰੰਕਾਲ ਪਾਇਓ ਜਾਤਉ ਕਉਡੀ ਬਦਲਹਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1203)

ਇਹ ਭਾਵ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ ਨੂੰ ਕਰੁਣ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।[76]

ਰਾਗ ਮਲਾਰ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਾਤਰਵਰਣ ਚਿਤਰਦਿਆਂ ਕਈ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਗ ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[77] ਮੀਂਹ ਲਈ ਜਾਚਨਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਰ੍ਹਨ ਉਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਬਰਸ ਘਨਾ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਭੀਨਾ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੂੰਦ ਸੁਹਾਨੀ ਹੀਅਰੈ ਗੁਰਿ ਮੋਹੀ ਮਨੁ ਹਰਿ ਰਸਿ ਲੀਨਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1254)

ਬਰਸੁ ਮੇਘ ਜੀ ਤਿਲੁ ਬਿਲਮੁ ਨ ਲਾਉ॥
ਬਰਸੁ ਪਿਆਰੇ ਮਨਹਿ ਸਧਾਰੇ ਹੋਇ ਅਨਦੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1268)

ਪਰਮੇਸਰ ਹੋਆ ਦਇਆਲੁ॥
ਮੇਘੁ ਵਰਸੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1271)

ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਦੁਹਾਗਣ ਅਤੇ ਸੁਹਾਗਣ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ ਹੇ ਸਖੀ ਕੰਤੈ ਚਿਤਿ ਕਰੇਹੁ॥
ਨਾਨਕ ਝੂਰਿ ਮਰਹਿ ਦੋਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਅਵਰੀ ਲਾਗਾ ਨੇਹੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1280)

ਮੀਂਹ ਵਾਸਤੇ ਤਰਸਦੇ ਬਾਬੀਹੇ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਬੜਾ ਮਾਰਮਿਕ ਹੈ :

ਬਾਬੀਹਾ ਨਾ ਬਿਲਲਾਇ ਨਾ ਤਰਸਾਇ ਏਹੁ ਮਨੁ ਖਸਮ ਕਾ ਹੁਕਮੁ ਮੰਨਿ॥
ਨਾਨਕ ਹੁਕਮਿ ਮੰਨਿਐ ਤਿਖ ਉਤਰੈ ਚੜੈ ਚਵਗਲਿ ਵੰਨੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1282)

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਵਿਜੋਗ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

ਮਾਈ ਮੋਹਿ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਦੇਹੁ ਮਿਲਾਈ॥
ਸਗਲ ਸਹੇਲੀ ਸੁਖ ਭਰਿ ਸੂਤੀ ਜਿਹ ਘਰਿ ਲਾਲੁ ਬਸਾਈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1267)

ਵਿਜੋਗ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਅਣਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਚਮ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਭਰਤ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਗ ਵਿਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[78]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਵ ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ :

ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਸਾਧ ਜਨਾ ਮਿਲਿ ਹਰਿਆ॥
ਹਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਬਲਿ ਸਾਧ ਜਨਾ ਕਉ ਮਿਲਿ ਸੰਗਤਿ ਪਾਰਿ ਉਤਰਿਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1294)

ਹਰਿ ਕੇ ਸੰਤ ਮਿਲਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗਾਨੀ ਵਿਚੇ ਗਿਰਹ ਉਦਾਸ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1295)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਅਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ ਉਥੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਰ–ਸੰਧਰਭ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਵ ਵੀਰ ਰਸੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਵੀਰਤਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।[79]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਲਿਆਣ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲੇ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਕ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ :

ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤਿਪਾਰੇ ਤੁਮਰੇ ਤੂ ਬਡ ਪੁਰਖੁ ਪਿਤਾ ਮੇਰਾ ਮਾਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1319)

ਹਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਹਰਿ ਜਨੁ ਗੁਨ ਗਾਵਤ ਹਸਿਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1319)

ਮੇਰੇ ਮਨ ਜਪਿ ਹਰਿ ਗੁਨ ਅਕਥ ਸੁਨਥਈ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ *1320*)

ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰ ਸੰਧਰਭੀ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਸੁਰ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਗਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ। ਉਂਜ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ[80] ਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ[81] ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਗ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਸਨ ਇਸ ਲਈ 'ਕਲਿਆਨ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਲਗਦਾ ਹੈ :

ਮਨਿ ਤਨਿ ਜਾਪੀਐ ਭਗਵਾਨ॥
ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਸੁਪ੍ਰਸੰਨ ਭਏ ਸਦਾ ਸੂਖ ਕਲਿਆਨ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1322)

ਸਰਬ ਸੁਖ ਆਨੰਦ ਨਾਨਕ ਜਪਿ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਕਲਿਆਣੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ *1323*)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਰਾਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵਾਂ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਰਭਾਤ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਅੰਧਕਾਰ ਹੈ, ਨਾਮ ਪਰਗਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਜਿਥੇ ਸੁਰਤ ਵਿੱਚ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਉਥੇ ਚਾਨਣ ਹੈ :

ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਰਤਨੁ ਕਰਮੁ ਚਾਨਣੁ ਸੁਰਤਿ ਤਿਥੈ ਲੋਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1327)

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਮਧਮ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਗ ਸੰਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹੇ ਭਾਵ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਉਂਜ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਈ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਕਈ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਏਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਛਡ ਕੇ ਸਵੇਰੇ ਵੇਲੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਹਰੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨਾਉ ਪ੍ਰਭਾਤੈ ਸਬਦਿ ਧਿਆਈਐ ਛੋਡਹੁ ਦੁਨੀ ਪਰੀਤਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1330)

ਜਾਗਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ–

ਜਾਗਤੁ ਬਿਗਸੈ ਮੂਠੋ ਅੰਧਾ॥

ਜਾਗਸਿ ਜੀਵਣ ਜਾਗਣਹਾਰਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1330)

ਅਨਦਿਨੁ ਜਾਗੈ ਸਚਿ ਲਿਵ ਲਾਏ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1343)

ਭੈ ਭਾਇ ਜਾਗੇ ਸੇ ਜਨ ਜਾਗ੍ਰਣ ਕਰਹਿ ਹਉਮੈ ਮੈਲੁ ਉਤਾਰਿ॥
ਸਦਾ ਜਾਗਹਿ ਘਰੁ ਆਪਣਾ ਰਾਖਹਿ ਪੰਚ ਤਸਕਰ ਕਾਢਹਿ ਮਾਰਿ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1346)

ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਜਾਗ੍ਰਣੁ ਨ ਹੋਵਈ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਨ ਪਵਈ ਥਾਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1346)

ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਜਾਗਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਸਿਆ ਹੈ–

ਸਧਾ ਸੰਗਿ ਹੋਆ ਪਰਗਾਸੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1340)

ਨਾਮੁ ਜਪਤ ਹੋਆ ਪਰਗਾਸੁ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1340)

ਸੰਤ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਭਇਆ ਪ੍ਰਗਾਸਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1341)

ਚਾਨਣ, ਪਰਗਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਵ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਢੁਕਵੇਂ ਲਗਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਗ ਪਰਭਾਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਭਾਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਿਭਾਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਚਾਨਣਾ[82] ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ ਵੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਵ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ_ਰਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ।

ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ

ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪਦੇ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਲਪ ਆਰਜਾ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ।[83] ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗੰਭੀਰਤਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਭਾਉਂਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. *ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪਦਾਯ* (ਪੰਨਾ 375)
2. *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ,* ਪੰਨਾ 271
3. ਵਿਮਲਾ ਕਾਂਤ ਰਾਇ ਚੌਧਰੀ, *ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 66
4. ਨਾ ਦੇਨ ਵਿਨਾ ਗੀਤੰ ਨ ਨਾਦੇਨ ਵਿਨਾ ਸਵਰ॥
   ਨਾ ਨਾਦੇਨ ਵਿਨ ਨਰਿਤੰ ਤਸਮਾਨਾਤਮਨੰ ਜਗਤ॥
   'ਸੰਗੀਤ' ਅਪਰੈਲ 1967
5. Schopenhouer, *The World as will and Idea,* Vol. 1, Page 341
6. ਹਵਾਲਾ, ਪੰਨਾ ਲਾਲ ਮਦਾਨ, *ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਨਾ 5
7. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, *ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ,* ਪੰਨਾ 53
8. ਹਉ ਢਾਢੀ ਵੈਕਾਰੁ ਕਾਰੈ ਲਾਇਆ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 150
9. ਢਾਢੀ ਕਥੇ ਅਕਥੁ ਸਬਦਿ ਸਵਾਰਿਆ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 149
10. ਹਵਾਲਾ ਅਚਾਰਿਆ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ, *ਭਰਤ ਕਾ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤ,* ਪੰਨਾ 256
11. Richerd, *Principals of Literary Criticism,* Page 137
12. 'ਸੰਗੀਤ ਸੁਨਨੇ ਕੀ ਕਲਾ', *ਸੰਗੀਤ* (ਪ੍ਰਤਕਾ) ਅਪਰੈਲ,1955, ਪੰਨਾ 3-4
13. ਅਚਾਰਿਆ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ, *ਸੰਗੀਤ ਚਿੰਤਾਮਣੀ,* ਪੰਨਾ 394
14. ਪ੍ਰੋ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸੁਹਜ ਕਲਾ,* ਪੰਨਾ 16
15. ਭਾਤਖੰਡੇ, *ਕ੍ਰਮਕ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਿਕਾ* (ਪਾਂਚਵੀਂ ਪੁਸਤਕ) ਪੰਨਾ 37
16. ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ,* (ਭਾਗ ਚੌਥਾ), ਪੰਨਾ 18
17. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਨਾ 72
18. ਪ੍ਰੋ. ਜੀ.ਐਸ. ਟੰਡਨ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ, *ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ। ਪੰਨਾ 91-102
19. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 19

2●. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 94

21. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 96

22. ਭਾਤਖੰਡੇ, *ਕ੍ਰਮਕ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਿਕਾ* (ਪਾਂਚਵੀਂ ਪੁਸਤਕ) ਪੰਨਾ 37

23. ਹਵਾਲਾ-ਦਿਨੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ (ਡਾ.) *ਭਗਤੀ ਕਾਲੀਨ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਰਾਗ ਔਰ ਰਸ,* ਪੰਨਾ 84

24. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਨਾ 73

25. ਵਿਮਲਾ ਕਾਂਤ ਰਾਇ ਚੌਧਰੀ, *ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 3●-31

26. ਵਿਮਲਾ ਕਾਂਤ ਰਾਇ ਚੌਧਰੀ, *ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 1●

27. ਦਮੋਦਰ ਪੰਡਤ, *ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ,* ਪੰਨਾ 92

28. *ਭਗਤੀ ਕਾਲੀਨ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਰਾਗ ਔਰ ਰਸ,* ਪੰਨਾ 112

29. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ,* ਪੰਨਾ 34

3●. ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ, *ਭਰਤ ਕਾ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤ,* ਪੰਨਾ 27●

31. ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ, *ਭਰਤ ਕਾ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤ,* ਪੰਨਾ 271

32. ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਏਕ ਪ੍ਰੀਚੈ,* ਪੰਨਾ 61

33. ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਨਾ 75

34. ਮਾਸਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ,* ਪੰਨਾ 39

35. ਆਚਾਰੀਆ ਭਾਤਖੰਡੇ, *ਕ੍ਰਮਕ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਿਕਾ* (ਭਾਗ 5) ਪੰਨਾ 37

36. ਆਚਾਰੀਆ ਭਾਤਖੰਡੇ, *ਕ੍ਰਮਕ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਿਕਾ* (ਭਾਗ 5) ਪੰਨਾ 37

37. *ਰਾਗ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 18

38. ਆਚਾਰੀਆ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ, *ਸੰਗੀਤ ਚਿੰਤਾਮਣੀ,* ਪੰਨਾ 395

39. *ਸੇਧਾਂ,* ਸੰਪਾਦਕ ਪੁਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1997, ਪੰਨਾ 81

4●. ਭਾਤਖੰਡੇ, *ਕ੍ਰਮਕ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਿਕਾ* (ਪਾਂਚਵੀਂ ਪੁਸਤਕ), ਹਾਥਰਸ 1954, ਪੰਨਾ 37

41. ਰਾਜਾ ਨਵਾਬ ਅਲੀ, *ਮਾਰਿਫੁੰਨਗਮਾਤ,* ਪੰਨਾ 149

42 *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 663

43. ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਨਾ 69

44. ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ, *ਭਰਤ ਕਾ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤ,* ਪੰਨਾ 271

45. ਭਰਤ, *ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰ,* ਗਾਇਕਵਾੜ ਦੂਸਰਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਅਧਿਆਇ 6, ਪੰਨਾ 297-98

46. ਮਾਸਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ,* ਪੰਨਾ 51

47. ਸ੍ਰੀ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ, ਦੇਵਾਂਗਨ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਕੇ ਰਸੋਤਪਾਦਕ ਅੰਗ, *ਸੰਗੀਤ* (ਪਤ੍ਰਕਾ) ਫਰਵਰੀ, 1958, ਪੰਨਾ 15

48. ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ,* (ਭਾਗ 4) ਪੰਨਾ 2●

49. ਮੋਹਨ ਗੁਰਮਤ, *ਸੰਗੀਤ ਮਾਲਾ,* ਪੰਨਾ 11

5●. ਮੋਹਨ ਗੁਰਮਤ, *ਸੰਗੀਤ ਮਾਲਾ,* ਪੰਨਾ 11

51. *ਭਰਤ, ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰ,* ਅਧਿਆਇ 29 ਪੰਨਾ 32 ਹਵਾਲਾ *ਭਗਤੀ ਕਾਲੀਨ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਰਾਗ ਔਰ ਰਸ,* ਪੰਨਾ 84

52. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਏਕ ਪ੍ਰੀਚੈ,* ਪੰਨਾ 67

53. ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨ ਵੇ ਲਾਲੋ
ਵੇਖੋ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ -ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ,* ਪੰਨਾ 722

54. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ,* ਪੰਨਾ 215

55. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, "ਕੁਚਜੀ" *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 762

56. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, "ਸੁਚਜੀ" *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 762

57. ਮਾਸਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ,* ਪੰਨਾ 59

58. *ਕ੍ਰਮਕ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਿਕਾ* (ਪਾਂਚਵੀਂ ਪੁਸਤਕ), ਪੰਨਾ 27

59. ਸਗਤ ਸਿੰਘ, 'ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਚਿਤਰਕਲਾ ਮੇਂ ਰਾਗੋਂ ਕਾ ਸਰੂਪ, *ਨਿਬੰਧ ਸੰਗੀਤ,* 437

6●. ਮਾਸਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ,* ਪੰਨਾ 63

61. ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ, *ਭਰਤ ਕਾ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤ,* ਪੰਨਾ 27●

62. *ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* (ਤੀਜੀ ਪੋਥੀ), ਪੰਨਾ 876

63 ਦਮੋਦਰ ਪੰਡਿਤ, *ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ,* ਪੰਨਾ 96

64. ਸਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਚਿਤਰਕਲਾ ਮੇਂ ਰਾਗੋਂ ਕਾ ਸਰੂਪ, *ਨਿਬੰਧ ਸੰਗੀਤ*, ਪੰਨਾ 437

65. ਮਾਸਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ,* ਪੰਨਾ 71

66. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ,* ਪੰਨਾ 217

67 ਸੁਨਕੈ ਸੁਧ ਨ ਰਹੈ ਕਾਯਰ ਕੀ ਜਬ ਬਾਜੈ ਧੁਨ ਮਾਰੂ
ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ (ਭਾਗ ਚੌਥਾ) ਪੰਨਾ 3

68. *ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,* ਪੰਨਾ 966

69. *ਹਿੰਦੀ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਸੰਗੀਤ ਤਤਵ,* ਚਿਤਰ ਨੰਬਰ 3

7●. ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, *ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ,* ਪੰਨਾ 11

71. *ਭਰਤ ਕਾ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤ,* ਪੰਨਾ 271

72. ਭਾਤਖੰਡੇ, *ਕ੍ਰਮਕ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਿਕਾ,* (ਪਾਂਚਵੀਂ ਪੁਸਤਕ) 1954 ਹਾਥਰਸ, ਪੰਨਾ 37

73 ਡਾ. ਦਿਨੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, *ਭਗਤੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਰਾਗ ਔਰ ਰਸ,* ਪੰਨਾ 159

74 *ਸੰਗੀਤ* (ਪ੍ਰਤਕਾ), ਅਪ੍ਰੈਲ 1953, ਹਵਾਲਾ *ਹਿੰਦੀ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਸੰਗੀਤ ਤਤਵ,* ਪੰਨਾ 226

75 ਅਹੋਬਲ, *ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਿਜਾਤ,* ਪੰਨਾ 127

76 ਡਾ. ਉਸ਼ਾ ਗੁਪਤ, *ਹਿੰਦੀ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਸੰਗੀਤ ਤਤਵ,* ਪੰਨਾ 221

77. ਪੰਡਿਤ ਵਿਨਾਇਕ ਨਰਾਇਣ ਪਟਵਰਧਨ, *ਰਾਗ ਵਿਗਿਆਨ* (ਤੀਜਾ ਭਾਗ), ਪੰਨਾ 1-2

78 ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ, *ਭਰਤ ਕਾ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤ,* ਪੰਨਾ 27●

79 ਦਾਮੋਦਰ ਪੰਡਿਤ, *ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ,* ਪੰਨਾ 1●1

8● ਜਗਦੀਸ਼ ਨਰਾਇਣ ਪਾਠਕ, *ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੀਮਾਂਸਾ* (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰਨਾ 223

81 ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ,* ਪੰਨਾ 218

82 *ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਚੌਥੀ ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ 1335

83 ਮਾਸਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ,* ਪੰਨਾ 1●5